

KLEID

VGN
50 JAAR!

NR 8 | DECEMBER 2008 | JAARGANG 49

Special: Dynamiek & stagnatie in de Republiek

Algemeen Bestuur VGN

Jan-Maxten de Wit

voorzitter (Kleio en Kleio)
Lieveke Jans, Kleio
Van den Berghweg 13
6942 ZH Didam
Tel. 0316 - 226 546
j.m.dewit@biemertcollege.nl

Wendy Hinke-Michels

secretaris (commissie VAGL)
Commissie Nava/Two
Amniksweg 72
7957 JH Hengelo
Tel. 074 - 242 90 86
mw.hinke@hotmail.com

Maud Knook

penningmeester
(commissie Didactiek en
schrijven)
Ereksdijk 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 - 418 95 10
j.knook@planet.nl

Marjan de Groot-Reuvekamp

vice-voorzitter
(commissie PABO-SKO)
Rijnpoortweg 26
5233 EN Den Bosch
Tel. 073 - 3442 06 92
m.d.groot@lufm.nl

Wim Duyff

commissie Nava/Two
Hofstraat 4
1465 XT Krimpen
Tel. 0209 - 349 670
w.duyff@lufm.nl

Maas van Egdom

redactie website
Sinnadestraat 19
2602 JH Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 418 071
mvane@lufm.nl

Berichten voor de VGN

Bestuur heeft u mailen of
opsturen aan de secretaris,
Wendy Hinke. Kleio is het
blad van de Vereniging van
docenten in geschiedenis en
maatschappij in Nederland
(VGN). Leiden ontmoeten het
gatty. Wie is het wonder?
Aanmelding is mogelijk via
de VGN site.

VGN a/nr. 128701 Lufm
penningmeester VGN Stiens
E-mail: vgn-kleio@orange.nl

Website: www.vgnkleio.nl

Redactie Kleio

Joke Noordstrand

hoofdredacteur
Lorentzplein 18
2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@worldmail.nl

Hans Pols

secretaris
Van Aerssenstraat 140
2582 JT Den Haag
Tel. 070 - 350 13 80
j.pols@penta.nl

Daan Schuijk

Jan Luykenlaan 291
2332 JH Leiden
Tel. 071 - 572 70 82
d.schuijk@finet.nl

Ramires Peters

Stieltjesstraat 35
6511 AJ Nijmegen
r.peters@let.ru.nl

Martijn Strobos

redacteur KleioKrant
Splinterlaan 12
2352 SG Leiderdorp
Tel. 071 - 589 40 20
mstr@bavinci-leiden.nl

Ger van der Drift

Bouwlust 193
3162 SB Rhoon
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Marjonne Maan

Fahrenheitsstraat 25
2561 DR Den Haag
Tel. 06 - 224 33 811
marjonne.maan@hotmail.com

Arny Hartgerink

Au-park 10
8032 CS Zwolle
Tel. 038 - 453 35 13
a.hartgerink-delevuw@
planet.nl

Jouli Lelieveld

eindredacteur
Kastanjelaan 4
6533 BD Nijmegen
Tel. 024 - 360 23 83
redactie@jouli.nl

Uitgever: SchoolBV

Opmaak: Fizz-reclame.com
communicatie
Fotografie: Saskia Lelieveld

Drak: Drukkerij Gethoorn Ten
Brink, Meppel

ISSN 0165-0449

Koop voor de KleioKrant kunt
u sturen naar Martijn Strobos.
Neem voor informatie over
adverteren in Kleio contact op
met Joke Noordstrand a.i.

Contributies 2007/2008

* Salaris t/m LB6	€ 60,-
* Salaris vanaf LB7	€ 70,-
* Docent met drie of meer vakken	€ 45,-
* Baan van minder dan 0,6 fte	€ 50,-
* Kennismakingslid (alleen voor studenten)	€ 35,-
* Buitengewone leden: pensioen, VUT	€ 55,-
* Partnerlidmaatschap	€ 80,-
Abonnement:	
* Binnenland	€ 71,-
* Buitenland, Europa	€ 75,-
* Buitenland, overig	€ 85,-
* Losse nummers	€ 12,-
incl. verzendkosten	

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Indien
iemand meent als rechthebbende in aanmerking te komen, kan hij zich
tot de uitgever wenden.

Leden- en abonnementenadministratie

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlamsdyk 50
9051 DH Steens
Tel. 058 - 257 54 47
Fax 058 - 257 39 99
henk_adema@hotmail.com

VAN DE REDACTIE

Reeds ruim voor de Gouden Eeuw was er in Holland al sprake van een economie die moderner was dan die in tal van huidige ontwikkelingslanden. Slechts een op de vier Hollanders werkte rond 1514 in de landbouw en veertig procent van de bevolking leefde in de steden, aldus **Jan Luiten van Zanden**. De dienstensector en de industrie zorgden voor een economische groei die vervolgens ten tijde van de Gouden Eeuw krachtig zou doorzetten. De stijging van de welvaart kwam niet alleen door de haringvisserij, de landbouw, de Oostzeelandhandel of de vaart op Azië. Tussen deze sectoren deden zich behoorlijke verschillen in tempo voor, volgens **Karel Davids**, waar door de groei vanaf het eind van de zeventiende eeuw niet omsloeg in een scherpe daling maar eerder in een vertraging en langzame terugval.

Intussen eiste de VOC-handel met Indië enorm veel slachtoffers: niet alleen door de gevaarlijke zeereizen maar ook door de malariamug in Batavia. De reactie van de VOC op deze grote sterfte was, aldus **Femke Gastra**, om nog meer personeel te sturen.

Koen Henskens beschrijft tot slot in de achttiende eeuw een faillissement in Amsterdam dat een heuse kredietcrisis tot gevolg had.

Verschuifende gerenommeerde vakdidactici geven met spellen, roadmaps en PowerPoint-presentaties praktische suggesties hoe 'Dynamiek en stagnatie' boeiend in de les behandeld kan worden.

Veel leesplezier!

Joke Noordstrand

4

SPEURTOCHT NAAR ECONOMISCHE GROEI IN DE GOUDEN EEUW

Jan Luiten van Zanden

12

'EEN KIST LIGT HIER ALTIJD KLAAR'

Met de VOC naar Batavia

FEMME GAASTRA

20

SPELENDERWIJS DOOR DE GOUDEN EEUW

Rijkdom en aanzien in het Amsterdam van de Gouden Eeuw

KOEN HENSKENS

29

SCHILDERKUNST IN BLOEI

Schilderijen geven een goed beeld van het leven in de zeventiende en achttiende eeuw

MARJONNE MAAN

35

LANGE AANLOOP, ZACHT EELANDING

Economische groei in de Republiek

KAREL DAVIDS

EN VERDER

8	Vraaggesprek met Paul Teng	34	VGNieuws
11	Een 'roadmap' maken over het examenonderwerp	38	Boeken
14	Museumnieuws: het Maritiem Museum	40	Boek van de maand
24	De Republiek in recente publicaties over de vaderlandse geschiedenis	42	Nacht van de geschiedenis: relativering met een feestelijk tintje
26	De kredietcrisis van 1763	44	PowerPoint in de klas
32	Achterhaald of actueel? Twee standaardwerken opnieuw beoordeeld	47	Recensies
		51	Kleiookrant

Speurtocht naar economische groei in de Gouden Eeuw

Hoeveel economische groei was er nu precies tijdens de Gouden Eeuw? Wanneer vond die groei plaats en waren er ook periodes van neergang? Welke sectoren waren het meest dynamisch? Deze vragen zijn lastig te beantwoorden omdat er vroeger nog niet zoiets als een CBS bestond. Jan Luiten van Zanden doet verslag van een project waarbij economisch-historici met moderne meetinstrumenten proberen te achterhalen hoe de economie zich in het verleden heeft ontwikkeld.

► De autoriteit op dit terrein is Angus Maddison, die ook zijn schattingen omtrent de lange termijn groei van de wereldeconomie op internet gezet heeft, zie www.ggdz.net/maddison

► De voortgang van het project kan gevolgd worden via de website www.iisg.nl/nationalaccounts

In de jaren dertig van de twintigste eeuw werd het systeem van nationale rekeningen ontwikkeld. Deze boekhouding van een land of regio meet het inkomen dat verdiend wordt of de productie die wordt voortgebracht – waarbij ook nog eens geldt dat onder zekere voorwaarden inkomen en productie aan elkaar gelijk moeten zijn. Deze methode wordt nu algemeen gebruikt om na te gaan hoe een economie ervoor staat en zich van jaar tot jaar ontwikkelt. De kranten staan er vol van. Economisch-historici gebruiken deze methode nu ook om na te gaan hoe het proces van economische groei zich in het verleden heeft ontwikkeld. Wanneer het waar op gang komt, hoe groot welvaartsverschillen (op deze manier gemeten) zijn en of die in bepaalde periodes juist groter of kleiner worden.¹ Dit artikel is een verslag van een project dat momenteel nog in volle gang is en gericht is op de economische ontwikkeling van Holland (en mogelijk ook andere gewesten) in de periode tussen 1500 en 1800.²

Complexe legpuzzel

Doordat een CBS ontbrak, moeten we het doen met

indirecte aanwijzingen, bijvoorbeeld gegevens over belastingopbrengsten. Gelukkig was het belastingstelsel van de Republiek heel goed en is er al veel studie gemaakt van vrijwel alle bedrijfstakken – van Sontvaart tot suikerraffinage en van walvisvaart tot verveningen – waardoor er een vrucht aan informatie beschikbaar is. We weten dankzij catalogi van bibliotheken bijvoorbeeld in grote lijnen hoeveel boeken er gepubliceerd zijn. En uit veilingcatalogi, bedrijfsboekhoudingen en andere bronnen weten we veel over de prijzen van boeken, de kosten ervan, de lonen van de arbeiders, enzovoort. Zo kunnen we bedrijfstak voor bedrijfstak van de economie in kaart proberen te brengen. Het is zoiets als een heel complexe legpuzzel proberen te maken, waarvan misschien maar 30 tot 50% van de stukjes bewaard zijn gebleven. Door nauwkeurig passen en meten kun je er toch achterkomen hoe het hele plaatje eruit ziet.

Pestbonus

Lonen en prijzen zijn eigenlijk de DNA-codes van een economie. Ze weerspiegelen de structuur ervan en sturen ook het gedrag van consumenten en producten

Jan Luiten van Zanden is hoogleraar economische geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en studeert onderzoek bij het IISG.

zodanig dat die rationeel omgaan met schaarsten. Een voorbeeldje: door de uitvinding van de boekdrukkunst werd het kopiëren van boeken plots veel goedkoper en werd het daardoor aantrekkelijker om boeken aan te schaffen. Zelfs de prikkel om te leren lezen en schrijven werd hierdoor groter. We kunnen dit proces volgen als we gegevens verzamelen over boekenprijzen en die vergelijken met het algemene prijspeil.³ Een met de hand gekopieerde Bijbel kostte vóór 1454 tenminste het jaarloon van een arbeider, in de achttiende eeuw werden de goedkoopste Bijbels verkocht voor ongeveer het dagloon van een timmerman of metselaar. Een ander voorbeeld: hoeveel een arbeider kon kopen van zijn loon, is een goede maatstaf van de algemene welvaart in een economie. Kon hij zich alleen brood en bier permitteren, of was er ook ruimte in het budget voor vlees, koffie, thee, tabak of kleding? We weten ongeveer hoeveel ongeschoolde arbeiders verdienden (90 cent per dag in 1650), en wat het inkomen was van soldaten (11 gulden per maand), de schoolmeester (275 gulden per jaar) of de professor (1280 gulden per jaar) en zelfs wat de rijkste kooplieden, zoals de gebroeders Trip ongeveer

gelen, zodat we ergens in de tijd een vast punt kunnen vinden voor de schattingen van inkomen en productie. Gelukkig is er zo'n bron: de Informatie van 1514. Dit is een buitengewoon rijke bron over bijna alles wat je zou willen weten over de Hollandse economie en samenleving aan het begin van de zestiende eeuw.⁶ Het verhaal van deze bron is lang en complex, maar komt er op neer dat om de belastingen op het graafschap Holland te kunnen herzien een zeer gedetailleerde opgave werd gemaakt van de bevolking (althans, de haardsteden en communicanten) en de bestaansmiddelen van het gewest. Op basis daarvan en de talrijke aanvullende literatuur die over deze periode beschikbaar is, wordt het mogelijk schattingen te maken van de structuur van de economie en de hoogte van het inkomen. Dat levert een verrassend beeld op: slechts een op de vier Hollanders werkte in de landbouw (het aandeel van de agrarische sector in het inkomen was slechts zo'n 20%), de industrie was verreweg de grootste werkgever (met 38% van de werkgelegenheid), terwijl de dienstensector ook al een 'moderne' omvang had (daar werkte 22% van de mensen, die 30% van het inkomen verdienden). De

Zie www.tseg.nl/2005/1-vanzanden.pdf

Zie de koopkrachtcalculator op www.iisg.nl/hpw/calculate.php

Een bonte verzameling gegevens over lonen en prijzen – uit Nederland en uit tal van andere landen – treft men aan op de website www.iisg.nl/hpw

De Informatie en Enquête van 1494 (die iets minder rijk aan gegevens is) zijn nu online beschikbaar op www.iisg.nl/nationalaccounts/enquete. De resultaten van de dwarsdoorsneden zijn besproken in www.neha.nl/publications/pdf_bulletin/2001_zanden.pdf

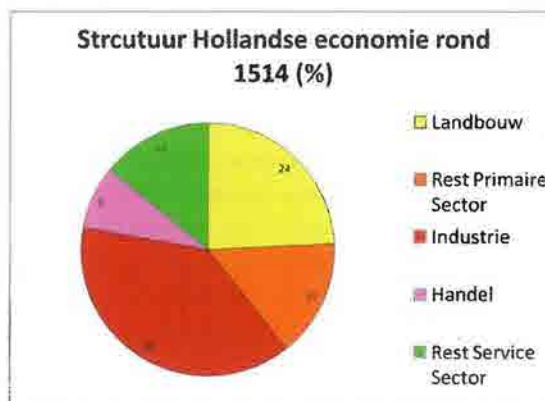
'In de achttiende eeuw werden de goedkoopste Bijbels verkocht voor ongeveer het dagloon van een timmerman of metselaar.'

verdienden (150.000 gulden per jaar, alle gegevens van rond 1650). We weten zelfs dat de koopkracht op dat moment van 1 gulden ongeveer gelijk is aan 9 euro op dit moment.⁴ We kunnen dus wel iets zeggen over de relatieve welvaart van deze sociale groepen. Generaties economisch-historici hebben hier naar gekeken en hun onderzoek laat zien dat, bijvoorbeeld de reële lonen in West-Europa na de pestepidemie van 1348 enorm stegen, want arbeid werd steeds schaarser. Maar in de loop van de zestiende eeuw verdween deze 'pestbonus' vrijwel overal in Europa – met als uitzondering het gebied rond de Noordzee (Vlaanderen, Noord-Nederland, Engeland), waar men erin slaagde de levensstandaard op een wat hoger niveau te stabiliseren.⁵ Dit type onderzoek heeft dus al belangrijke bouwstenen opgeleverd voor de reconstructie van de welvaart van de Gouden Eeuw.

De Informatie van 1514

We weten dankzij het werk van bijvoorbeeld N.W. Posthumus, L. Noordegraaf, J. de Vries en vele anderen heel veel over de ontwikkeling van prijzen en lonen in de Republiek en hebben daarmee een belangrijke bouwsteen van het systeem van nationale rekeningen in handen. De volgende stap is het vinden van bronnen die een goede dwarsdoorsnede van de economie weerspie-

economie dreef in hoge mate op belangrijke exportindustrieën zoals de bierbrouwerij, de textiel (vooral wol en linnen) en was ook heel open: een groot deel van het voedsel werd ingevoerd uit onder andere het Oostzeegebied en Noord-Frankrijk. Kortom, Holland had in 1514 al een heel moderne economie; veel moderner dan tal van ontwikkelingslanden op dit moment, want daar werkt vaak nog een meerderheid van de bevolking in de landbouw. In grote lijnen was dit al bekend – we wisten bijvoorbeeld al dat zo'n 40% van de bevolking in steden leefde, wat ook al verbijsterend veel is voor een laat-middeleeuwse samenleving. Maar in vergelijking met de

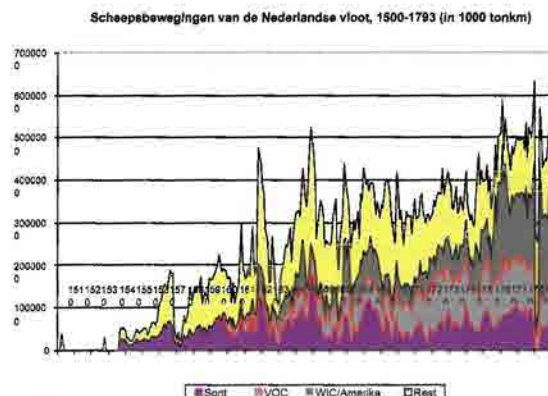
Holland had in 1514 al een heel moderne economie; veel moderner dan tal van ontwikkelingslanden op dit moment, waar nog het merendeel van de bevolking nog in de landbouw werkt.

▷ De eenheid 1000 tonkm betreft het vermogen om een ton 1000 km te vervoeren, of alternatief 1000 ton 1 km.

Gouden Eeuw was de omvang van de dienstensector nog aan de bescheiden kant, Antwerpen was het echte centrum van de internationale handel in Noordwest Europa en zelfs in Amsterdam gaven kooplieden van elders (o.a. van Hanzesteden) de toon aan.

Van 1514 naar 1807

De dwarsdoorsnede van 1514 kan vergeleken worden met wat we weten over de structuur en omvang van de Hollandse economie in 1807. Over de economie in de negentiende eeuw zijn we goed geïnformeerd omdat daar al eerder vergelijkbaar onderzoek naar is uitgevoerd. We hebben dan twee dwarsdoorsneden; in de tussenliggende 300 jaar is de bevolkingsomvang gestegen van 275.000 naar 800.000, en het inkomen per hoofd van de bevolking is vermoedelijk (als we de doorsneden vergelijken) toegenomen met zo'n 50%. De vraag waar het huidige onderzoek zich op richt is nu: wanneer is dit gebeurd? De dienstensector speelt zonder twijfel een sleutelrol in dit verhaal. Daar wordt, als we 1514 en 1807 met elkaar vergelijken, de meeste groei gegenereerd. Een groot deel daarvan komt voor rekening van de internationale handel en transport. Dankzij een nauwkeurige analyse

▷ **Figuur 1: de enorme groei in de dienstensector is hier duidelijk te zien**

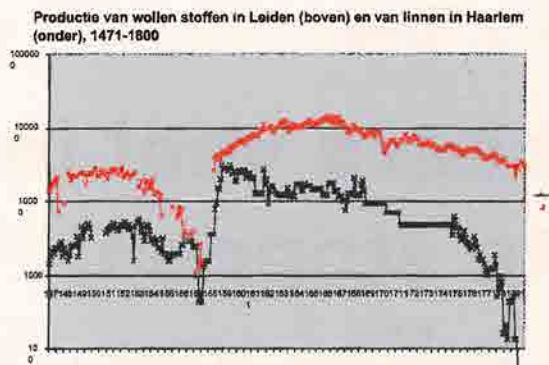
met Spanje (vanaf 1572). De industrie kent een heel andere cyclus. De textiel in Haarlem en Leiden, waar we goede gegevens van hebben, is min of meer representatief voor deze trends (zie figuur 2). In de vijftiende eeuw industrialiseerde Holland sterk, maar al halverwege de zestiende eeuw zijn er hier en daar problemen (ook in de andere belangrijke exportindustrie, de bierbrouwerij). De Opstand leidt tot een enorme groei van de industriële productie, mede dankzij de immigratie van ondernemers

'De agrarische sector was de zwakste schakel van de Hollandse economie: veel voedsel moest geïmporteerd worden.'

van gegevens van de Sontvaart, de VOC, de WIC en tal van andere bronnen, kunnen we bijvoorbeeld reconstrueren hoe de 'productie' van de vloot is toegenomen in deze periode (zie figuur1). Voor de eerste decennia van de zestiende eeuw hebben we maar een paar opgaven (1503, 1536), waardoor de reeks wat lastig op gang komt, maar uit de figuur blijkt duidelijk hoe sterk de groei is geweest. De eerste groeifase was in de zestiende eeuw, van zo'n 300 miljoen tonkm aan het begin ervan naar bijna 2 miljard in de jaren 1560, toen de Antwerpse economie zijn hoogtijdagen kende. Een nieuwe groeispurt begon na 1575, die werd gevolgd door stabilisatie tussen ca. 1660 and ca. 1730, waarna de achttiende eeuw afsloot met een nieuwe, maar nu meer bescheiden groeispurt (toen het scheepvaartvolume zelfs de 6 miljard tonkm overschreed). Wat ook opvalt is het instabiele karakter van de economie: jaren van extreme groei wisselen af met enorme dalingen in de scheepsactiviteit (zoals in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, tijdens de Vierde Brits-Nederlandse oorlog). Zo ziet, in grote lijnen, het verhaal van de dienstensector er vermoedelijk uit, al zijn er tal van variaties: het bankwezen groeide pas in de achttiende eeuw enorm en de overheidssector expandeerde vooral tijdens de oorlog

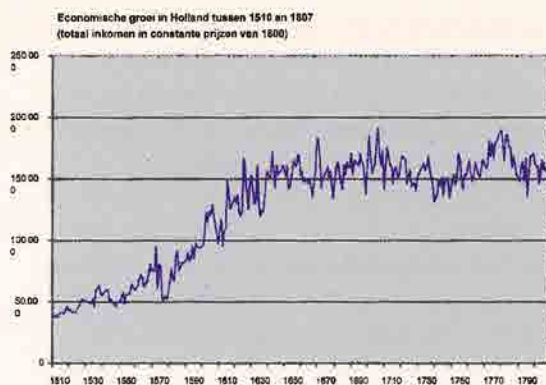
en geschoolde arbeiders uit Vlaanderen. Maar halverwege de zeventiende eeuw raakt de industrie over haar top heen, en zien we een geleidelijke inkringing van de productie die aanhoudt tot het eind van de achttiende eeuw. Een aantal bedrijfstakken, zoals de jeneverstokerij, de papierfabricage en de boekdrukkerij, vertoont een ander verloop, maar hun gewicht in het geheel is toch niet zo groot dat de neergang na ca. 1650 ongedaan wordt gemaakt.

De derde curve die we tegenkomen betreft die van de landbouw. De agrarische sector was eigenlijk de zwakste schakel in de Hollandse economie, want een groot deel van het voedsel moest geïmporteerd worden. Dit bleef lang zo; de landbouw bleef zelfs sterk achter bij de groei van de bevolking in de Gouden Eeuw. Pas in de loop van de achttiende eeuw slaat dit beeld om: de landbouw werd toen een van de meest dynamische takken van bedrijvigheid; in de tweede helft van de achttiende eeuw nam de productie zelfs veel sterker toe dan die in de industrie (en die van de bevolking, die toen stagneerde). Dit liep een beetje vooruit op de grote bloei van de landbouw in de negentiende eeuw, toen de agrarische export (naar bijvoorbeeld Engeland en Duitsland) een van de pijlers van de Nederlandse economie werd.

► Figuur 2

Wat nu het netto beeld van de economische groei in Holland tussen 1514 en 1807 wordt, is nog steeds niet helemaal duidelijk; zoals gezegd, dit artikel gaat over 'werk in uitvoering'. Het lijkt er wel op dat traditioneel de groei voor 1570 onderschat wordt; de nieuwe gegevens suggereren dat de groei van het inkomen per hoofd van de bevolking niet pas begon na de val van Antwerpen (1585) en de immigratiegolf vanuit Vlaanderen die toen op gang kwam, maar al eerder. De zestiende-eeuwse economie liet al een enorme toename van de internationale dienstverlening zien, die leidde tot sterke groei van het gemiddeld inkomensniveau. De groei in de 'traditionele' Gouden Eeuw (tussen 1580 en 1670) was inderdaad spectaculair, maar ging ook gepaard met een snelle groei van de bevolking, waardoor de curve van het inkomen per hoofd na 1650 lijkt af te vlakken. Ten slotte komt er ook nog een echte verrassing uit het materiaal naar voren: door de bloei van de landbouw en de hernieuwde expansie van de dienstensector laat de tweede helft van de achttiende eeuw ook een nieuwe groeigolf zien. Figuur 3 brengt de economische groei in de hele periode 1500-1800 in beeld; opvallend is dat er grosso modo sprake is van een vloeiende beweging van groei tussen 1500 en 1650, waarna de groei tot stilstand komt – zij het stilstand op een hoog niveau.

► Figuur 3: Na een periode van explosieve groei komt de groei op hoog niveau tot stilstand.

Alleen tussen 1750 en 1780 was er nog sprake van een heropleving, maar de jaren daarna waren, zoals bekend, lastig.

Conclusie

Kwantitatief onderzoek naar de ontwikkeling van de Hollandse economie is in volle gang en lijkt nieuwe inzichten te verschaffen in het verloop van het proces van economische groei tijdens de Gouden Eeuw. Door minutieus gegevens

'Het lijkt erop dat het traditionele beeld, de groei begon na de val van Antwerpen, niet klopt.'

te verzamelen is het mogelijk van de belangrijkste bedrijfstakken – van zeepfabricage tot bankwezen – na te gaan hoe deze zich hebben ontwikkeld; de optelling van deze schattingen levert een serie ramingen op die reflecteren op de groei van de volkshuishouding (net zoals dat vandaag de dag voor elk land wordt gedaan). Een korte blik op de eerste resultaten laat zien dat er in de eeuw die aan de, Gouden, zeventiende eeuw vooraf ging, al sprake was van sterke economische groei. De dienstensector was verreweg de belangrijkste motor van dit proces, maar ook profiteerde Holland van de opkomst van belangrijke, voor de exportmarkt werkende industrieën (die onder andere textiel, zeep en bier voortbrachten). Halverwege de zeventiende eeuw leek dit groeiproces te stagneren. Het is vooral de geleidelijke achteruitgang van de industrie die daar debet aan was. In de achttiende eeuw zette deze stagnatie zich eerst nog voort, maar na ongeveer 1750 kwam er (tijdelijk) een ommekeer, gedragen door de landbouw en hernieuwde groei in de dienstensector. Wat verder opvalt is de instabiliteit van het groeiproces: jaren van sterke opgang wisselden regelmatig af met jaren van economische neergang. Deze afwisseling was veel dramatischer dan die in de negentiende en twintigste eeuw gebruikelijk werd. Wat dit betreft lijkt het er echt op dat de pre-industriële economie een ander ritme kende. Dit zijn echter nog maar wat eerste impressies; de nieuwe resultaten van het hier beschreven project, waarover regelmatig op het internet gerapporteerd zal worden⁸, zullen het mogelijk maken om in detail het wel en wee van de Gouden Eeuw te bestuderen.

De Oost-Indiëvaarder Amsterdam, 1600, Hans Savery de Oude. Collectie Nederlands Scheepvaart Museum Amsterdam.

Zie noot 3. ◀

VRAAGGESPREK MET PAUL TENG

'Ik heb geprobeerd veel in een tekening te stoppen, zodat je er bij wijze van spreken een verhaal over zou kunnen vertellen'

Je zou het werk van striptekenaar Paul Teng, ook bij Kleio-lezers bekend van zijn historische stripverhalen, archetypisch kunnen noemen. Het roept herinneringen op aan oude, dierbare beeldverhalen, tekeningen en wandplaten. Zijn tekeningen zijn gedetailleerd en altijd goed gedocumenteerd. Het lijkt wel of de manier waarop hij het verleden tekent de enige juiste is.

Teng zorgde voor de strips en tekeningen in *Kinderen van Amsterdam*, een boek waarvoor de schrijver Jean-Paul Schutten de Gouden Griffel van het jaar 2008 heeft ontvangen. Ieder van de negen verhalen uit het boek over de geschiedenis van de hoofdstad begint met een stripje van vier bladzijden. Ze zijn bedoeld om de nieuwsgierigheid voor het verhaal te wekken.

Ook de tekeningen in Schutten's laatste boek, *Kinderen van Nederland*, dat in het kader van het multimediale project *Verleden van Nederland* is verschenen, zijn door Teng gemaakt.

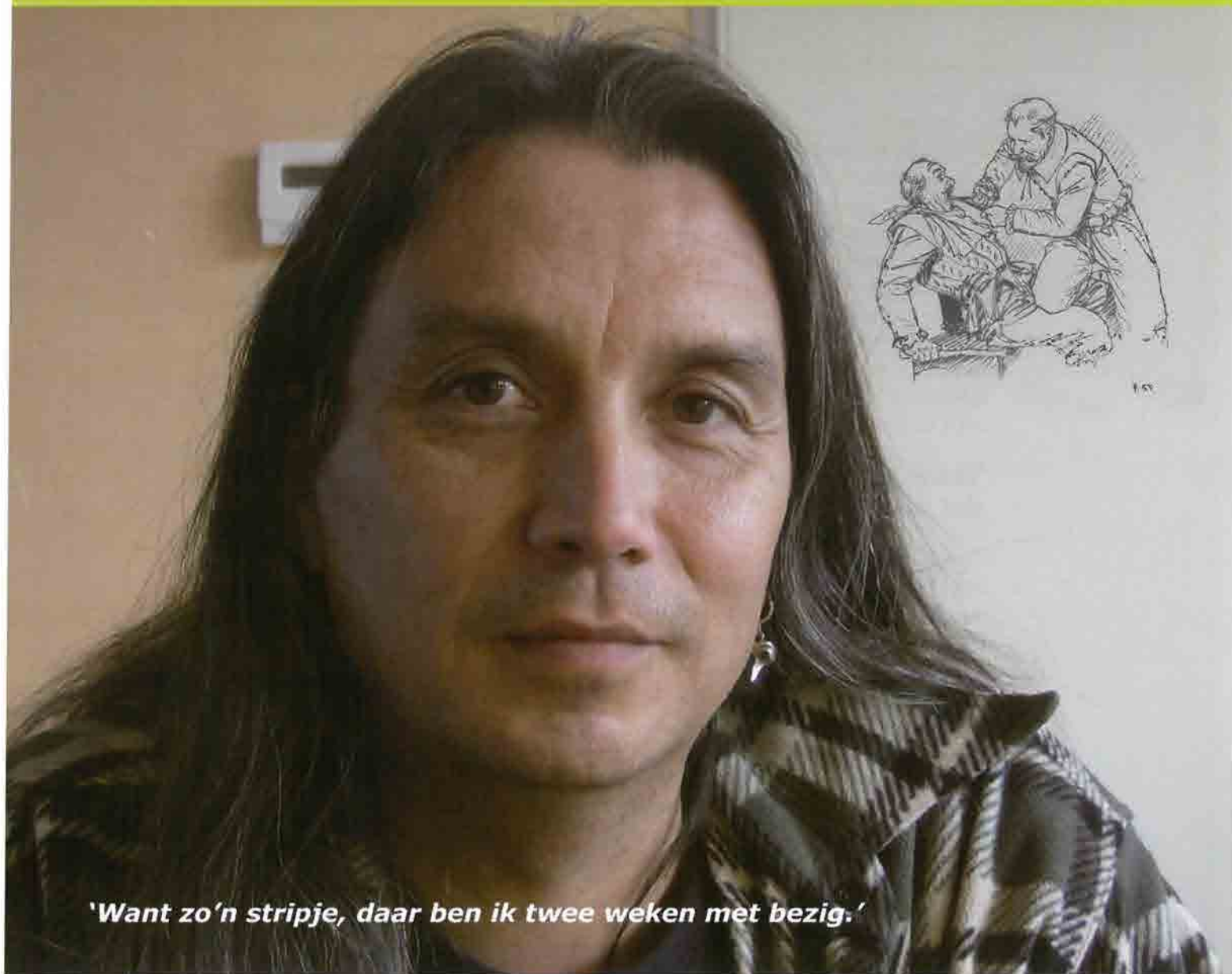
Na afloop van ons gesprek wil hij van mij weten wat ik van de serie *Verleden van Nederland* vind. Zelf vindt hij het statisch. 'Die Engelsen doen dat veel beter. Met acteurs die historische scènes na spelen.' Hij

laat me foto's zien die hij heeft gemaakt bij Vlaardingen, waar deze zomer de slag tussen de Hollandse graaf Dirk III en keizer Hendrik II uit 1008 werd nagespeeld. 'Die spelers komen helemaal uit Polen en Duitsland. Die hebben zich helemaal ingeleefd. Alle details kloppen. Kijk, deze hier heeft z'n haar net zo geschoren als de ridders op het tapijt van Bayeux. Dat moet je toch benutten.' Zelf gebruikt hij de foto's als documentatie.

Stripjes

Van meer belangstelling voor hem en zijn werk heeft hij, na de toekenning van de Gouden Griffel aan Jean-Paul Schutten, nog niets gemerkt. 'Misschien dat het nog gaat doordruppelen, maar in eerste instantie gaat alle aandacht uit naar de schrijver.' Teng kende Schutten nog niet. 'Via de vormgever van *Nieuw Amsterdam* ben ik in

'Want zo'n stripje, daar ben ik twee weken met bezig.'

contact met hem gekomen. In de kinderboekenwereld heb je natuurlijk niet zo veel tekenaars die gewend zijn om dit soort werk te maken. Het valt een beetje buiten hun bestek om historisch verantwoord te tekenen. Jan Paul en ik hebben elkaar eerst bij de uitgever ontmoet en daar overlegd over hoe het project vorm gegeven moest worden. De uitgever zelf had het stripverhaal *Van Nul tot Nu* in haar hoofd. Het uitgangspunt was dat de negen geschiedenisverhalen over Amsterdam gecomponeerd zouden worden met stripjes. Dat is niet zo gebruikelijk, dat is nieuw. En het moest allemaal in een vrij kort tijdsbestek gebeuren. Ik heb meteen gezegd: als ik de stripjes moet verzinnen, zal ik me eerst in de verhalen van Jean-Paul moeten verdiepen en dat gaat te veel tijd vergen. Dus zei ik tegen Jean-Paul: 'Schijf jij maar een klein scenariootje, dan werk ik dat wel verder uit. Dan zoek ik de beelden er wel bij.' Hij ging aan de slag en ik ook. Want zo'n stripje, daar ben ik twee weken mee bezig. Er zitten er negen

in, dus ik ben wel een paar maanden bezig geweest. Ook om dingen uit te zoeken. Maar ik moet zeggen dat ik er tevreden over ben. Via het stripje, dat laagdrempelig is, kunnen de kinderen makkelijk het geschiedenisverhaal binnen stappen. Elke stripje eindigt met een paar vragen: hoe komt het, hoe zat het? Dat integreert de kinderen en daarmee krijgen ze meteen een beeld bij een periode.' In *Kinderen van Nederland* staan geen stripjes, wel grote tekeningen bij ieder van de verhalen. 'Ik heb geprobeerd veel in een tekening te stoppen, zodat je er bij wijze van spreken als geschiedenisleraar een verhaal over zou kunnen vertellen. Ik vond wel dat ik me daarbij kleine dingen kon permitteren, zoals bij de periode van de patriotten en prinsgezinden, waar ik een Keeshond in de kamer heb getekend. Het zijn verder heel klassieke tekeningen geworden om een indruk te geven van een periode. Nou had ik wel ervaring met tekenen over bepaalde periodes, maar lang niet met alle.'

Onderzoek

Een stripverhaal tekenen kost veel tijd, zeker als het over een historisch onderwerp gaat. Hetzelfde kan, in zeker opzicht, gezegd worden van historische illustraties. Alle details moeten kloppen en goed gedocumenteerd zijn. 'Voor *Kinderen van Nederland* heb ik veel gehad aan de dame die de research deed voor de televisieserie *Verleden van Nederland*. Zij heeft met name voor de eerste hoofdstukken veel materiaal opgestuurd. Voor de latere periodes heb ik zelf onderzoek gedaan: ik heb geput uit boeken die ik thuis heb staan en gebruik gemaakt van wat ik op het internet en in de bibliotheek kon vinden.

'Maar ik had het voordeel dat het schip ontploft was.'

Eigenlijk kijk ik overal waar je dingen vandaan kunt halen. Ik ben ook nieuwsgierig hoe tekenaars als Isings het aanpakten, wat ze in hun tekeningen stopten en of - voor zover je dat kunt controleren - die informatie klopt met wat jij weet. Zo ben ik ook naar het atelier van Rembrandt geweest om er foto's te maken. Da's niet zo moeilijk. Verder heb je de digitale beeldbank van het archief van Amsterdam. Daar kun je tekeningen zoeken van stadsgezichten en huizen, allerlei dingen kun je er in terugvinden. Dat was voor *Kinderen van Amsterdam* heel handig. En verder heeft Jean-Paul me ook veel documentatie toegestuurd.'

'Hoe meer je van een periode af weet hoe minder je geneigd bent om je toevlucht te nemen tot stereotypen. Maar als je met een periode weinig bekend bent, dan kom

je het eerst met makkelijk toegankelijke informatie in aanraking. En die is wat platter en ongenueanceerder. Over de middeleeuwen heb ik al meer getekend, dus dat is qua kleding niet zo moeilijk en ook de periode daarna,

de Opstand, ben ik goed mee bekend. Daar zit vaart in en daar kon ik wat meer beweging suggereren. Maar met zo'n interieur uit de achttiende eeuw wordt het al wat moeilijker en de meest recente tijdvakken worden

pas echt lastig. Ze zijn het meest controleerbaar; er zijn foto's van, er zijn mensen die er veel meer van af weten dan ik. Dus als ik, zoals hier, aan het begin van de oorlog een Volkswagen Kever teken, dan moet het wel een model uit 1939 zijn. Dat zelfde geldt voor de uniformen van de Duitsers; als je niet oppast maak je een fout. Welke onderdelen van het Duitse leger hebben hier gezeten als bezettingsmacht, aan welke insignes zijn ze herkenbaar, enzovoort. Dus dat moet je een beetje omzeilen. Maar als ik het weet, zet ik het erin...'

'Bij het verhaal van Bontekoe was er het probleem van de tuigage van zo'n VOC-schip. Maar ik had het voordeel dat het schip ontploft was. Ik kon dus kiezen: of het schip is al gezonken of het is zwaar gehavend en bezig te zinken. Dan kun je dus nog net een stukje van het zwaar gehavende schip toevoegen, zonder al die zeilen en tuigage. Dan is de tekening ook niet zo leeg.'

Vervolg

'Het is niet zo dat *Kinderen van Nederland* gemaakt is naar aanleiding van het succes van *Kinderen van Amsterdam*. Het was al gemaakt toen het succes kwam. Het was gepland voor de serie *Verleden van Nederland*. Daarom moest het ook voor de vakantie af zijn; we hadden maar een paar maanden tijd. Ik ben nu weer met een stripverhaal bezig: *De Telescoop*. Het moet een hele dikke worden. In augustus moet het af zijn. Het is voor de Franse markt, maar er komt wel een Nederlandse vertaling. Ik werk met een van de belangrijkste scenaristen uit Frankrijk en België, Jean van Hamme, van *XIII*, *Thorgall*, *Largo Winch*, een grote meneer, dus dat kan ook nog wel eens een succes worden. Maar ik vond deze kinderboeken heel leuk om te doen.'

De Republiek als zeilschip

EEN 'ROADMAP' MAKEN OVER HET EXAMEN-ONDERWERP

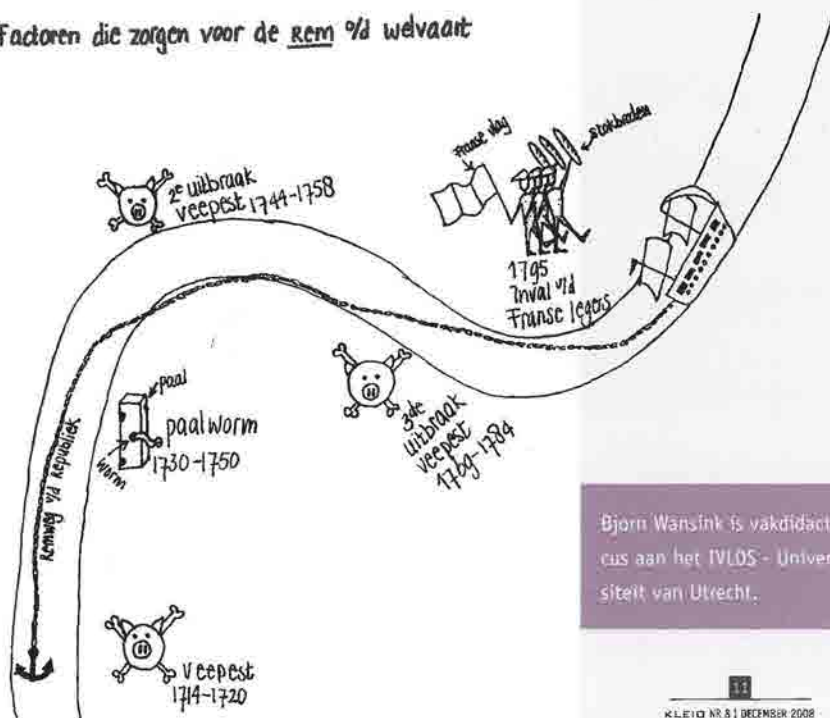
Leerlingen vinden het vaak lastig om de complexiteit van historische veranderingen te doorgronden. In een artikel in het blad *Teaching History*¹ legt de Britse docente Rachel Foster uit hoe ze door middel van de metafoor roadmap leerling historisch inzicht aanleert aangaande de vaardigheden continuïteit en verandering. Foster ging op zoek naar een manier om leerlingen zelf historische ontwikkelingen te laten analyseren en te verwerken. Hierbij sluit ze onder andere aan bij de theorie van de meervoudige intelligentie van Howard Gardner.

Teaching History, Rachel Foster, 'Speed cameras, dead ends, drivers and diversions: Year 9 use a 'road map' to problematise change and continuity'. (juni 2008)

Syllabus stofomschrijving geschiedenis voor het CE in 2009, door het CEVO vastgesteld. www.eindexamen.nl

De vraag die centraal staat bij het nieuwe examenonderwerp luidt: hoe kan het dat de Republiek een zo lange periode van welvaart meemaakte in de zeventiende en achttiende eeuw?² Deze vraag leent zich goed voor het maken van een roadmap. Het is wel belangrijk dat de leerlingen dan al enigszins kennis hebben genomen van het examenonderwerp. Het zou dus een afsluitende en samenvattende opdracht kunnen zijn. De werkvorm zal van u als docent de nodige begeleiding en sturing vragen omdat de leerlingen op een andere manier moeten proberen na te denken over de geschiedenis. Op de volgende pagina vindt u puntsgewijs de instructie voor het maken van een roadmap.

Factoren die zorgen voor de rem v/d welvaart

Bjorn Wansink is vakdidacticus aan het IVLOS - Universiteit van Utrecht.

▷ Syllabus Geschiedenis havo/vwo nieuwe stijl (werkversie voor pilotscholen), 2008

▷ H. Havekes e.a., *Actief Historisch Denken* (Boxmeer 2004), blz. 16.

Beginsituatie: De leerlingen hebben kennis genomen van het examenonderwerp.

Doel: Het beantwoorden van de leidende vraag die de stofomschrijvingscommissie heeft gesteld.

Tijd: Ongeveer twee lessen van 50 minuten

Instructie

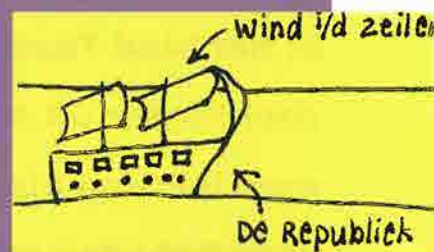
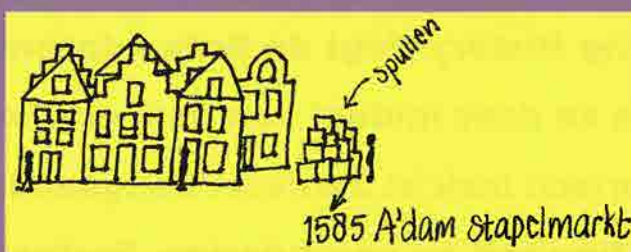
Stap 1: Introductie metafoor

Stel je voor dat je op een zeilschip vaart. Welke factoren zorgen ervoor dat het schip vaart of stil ligt? Welke factoren zorgen ervoor dat je van koers verandert? Mogelijke antwoorden: wind, anker, schipbreuk, storm, muiterij, scheurbuik, roer, de wind draait, piraten enzovoort (eventueel kunt u de woorden inventariseren in een woordweb op het bord).

Stap 4: Het maken van de roadmap

Je hebt nu een overzicht gemaakt van de belangrijkste factoren die er volgens jou toe geleid hebben dat de Republiek zo'n lange periode van welvaart heeft meegemaakt, en je hebt een overzicht gemaakt van de factoren die ertoe geleid hebben dat de Republiek zijn macht verloor. We gaan nu een roadmap tekenen.

- Tekenen op een A3-vel een rivier. De rivier staat symbool voor een tijdlijn. (U kunt bepalen waar u de tijdlijn laat beginnen en eindigen.)
- Tekenen de factoren die je hebt opgenomen in je tabel of mindmap. Dat wil zeggen: je moet de factoren visualiseren.
- Tot slot teken je bij de verschillende factoren het schip (de Republiek) dat sneller of langzamer over

Stap 2: Introductie hoofdvraag

Zie de opkomst en neergang van de Republiek als een reis die je met een zeilschip maakt. Je begint in de zestiende eeuw en eindigt in de achttiende eeuw. Welke factoren zorgen ervoor dat het schip sneller gaat varen (welvaart in de Republiek)? Welke factoren zorgen ervoor dat de het schip langzaam gaat varen, dan wel van koers verandert of schipbreuk lijdt (neergang van de Republiek). Hier wordt eigenlijk de hoofdvraag van de examenstof beantwoord.

Stap 3: Het maken van een tabel

Maak een tabel of mindmap waarin je de vijf belangrijkste factoren opschrijft die volgens jou hebben geleid tot welvaart in de Republiek. Schrijf bij elke factor waarom je dat vindt. Dit mogen gebeurtenissen zijn, maar ook lange termijnontwikkelingen. Maak dan hiernaast een tabel of mindmap met de vijf belangrijkste factoren die volgens jou hebben geleid tot de afname van welvaart in de Republiek. Geef voor elke factor een argument. Gebruik voor deze opdracht je boek, internet, examenstofomschrijving en dergelijke.

de rivier gaat varen door de gebeurtenis. De oprichting van de VGC in 1602 leidt bijvoorbeeld tot wind in de zeilen. De inval van de Fransen wordt volgens een leerling gezien als schipbreuk van de Republiek.

- Vergelijk je tekening met een andere leerling. Behandel bijvoorbeeld enkele van de volgende vragen: Welke gebeurtenissen of lange termijnontwikkelingen heb je gekozen? Hoe heb je ze verbeeld in je roadmap? Waar zitten de overeenkomsten en de verschillen? Op welk terrein vindt de verandering plaats? Bijvoorbeeld politiek, economisch sociaal of cultureel. Wat was de schaal van de verandering? Hoeveel mensen/landen waren erbij betrokken? Wat was de intensiteit van de verandering? Hoe diep werd het leven van de mensen erdoor beïnvloed?
- Ter afsluiting kunt u op het bord een 'roadmap' tekenen waarin alle factoren geïnventariseerd worden. Bij de algemene nabespreking kunt u denken aan de volgende vragen:

A: Wat hebben we geleerd?

B: Hoe hebben we het gedaan?

- Welke keuzes heb je gemaakt?

- Welke problemen kwam je tegen?

C: Waarom hebben we het gedaan?

Nawoord

U bent natuurlijk vrij de werkvorm aan te passen aan uw eigen wensen. Mijn ervaring met dit soort werkvormen is dat leerlingen over het algemeen gemotiveerd zijn om er mee aan de slag te gaan. De producten gaven mij veel inzicht in het historisch redeneren van de leerlingen. Ik

hoop dat u dezelfde ervaring hebt. De metafoor roadmap kunt u met een goede leidende vraag ook voor andere onderwerpen gebruiken. Bijvoorbeeld om een tijdvak met zijn kenmerkende aspecten in kaart te brengen. Ik wens u veel plezier en creativiteit met deze werkvorm.

Association for Historical Dialogue and Research (AHDR)

Trade Union of Turkish Cypriot Secondary School Teachers (K.T.O.E.Ö.S.)

History Research Center (K.T.O.E.Ö.S.)

Trade Union of Turkish Cypriot Primary School Teachers (K.T.Ö.S.)

The Trade Union of Greek Cypriot Secondary School Teachers (OELMEK)

The Association of Greek Philologists of Cyprus (SELF - OELMEK)

The Trade Union of Greek Cypriot Secondary School Teachers of Technical and Vocational Educational Training (OLTEK)

EUROPEAN COMMISSION

Education and Culture
Lifelong learning programme
COMENIUS

europes platform
internationaliseren in onderwijs

16e jaarlijkse conferentie training en ontwikkelingsconferentie

Nicosia, Cyprus
5- 11 April 2009

"Taking the Perspective of the Other: Intercultural Dialogue and History Teaching"

Met plezier nodigen we u uit voor de 16e jaarlijkse EUROCLIO conferentie die dit maal in Cyprus zal worden gehouden van **5 t/m 11 april**.

Een uitgelezen kans

Deze conferentie biedt u de mogelijkheid om ervaringen uit te wisselen met uw collega's uit het buitenland. Gemiddeld nemen meer dan **130 collega's** uit meer dan 30 verschillende landen aan onze conferenties deel, maar door het **interessante programma, mediteraanse klimaat en de unieke geschiedenis van Cyprus**, verwachten we voor 2009 nog meer deelnemers.

Het thema

Het thema van de conferentie is '**Taking the Perspective of the Others: Intercultural Dialogue and History Teaching**'. Tijdens de conferentie zullen onder andere verschillende voorbeelden van 'intercultural dialogue' in het geschiedenis onderwijs aan beide delen van Cyprus worden gegeven.

De organisatie

De organisatie bestaat uit acht organisaties die samen zowel de **Grieks-Cypriotische als de Turks-Cypriotische** geschiedenis onderwijzers verenigen.

Het programma

Workshops en lezingen door onder andere experts van de **Raad van Europa, UNESCO** en veel Cypriotische en internationale collega's zullen worden afgewisseld met een cultureel programma in **Famagusta, Lefkara en Hala Sultan Tekke** en schoolbezoeken aan beide kanten van het eiland.

De locatie

De workshops zullen worden georganiseerd in de **VN Bufferzone** en de plenaire sessies in het **Holiday Inn hotel**.

Meer informatie

Op de website <http://ac2009.euroclio.eu> kunt u meer informatie vinden over het programma, de kosten, de registratie-procedure, beurzen voor deelnemers, en meer interessante achtergrond informatie.

Tot ziens in Cyprus!

De volgende beurzen zijn beschikbaar:

EU Comenius/Grundtvig - Zie <http://ec.europa.eu/education/trainingdatabase> (NL-2009-160-001)

Europees Platform PLATO - Zie <http://www.europeesplatform.nl>

EUROCLIO Secretariaat: Laan van Meerdervoort 70, 2517AN, Den Haag, +31 (0) 70-3817836, ac2009@euroclio.eu, <http://ac2009.euroclio.eu>

De Gouden Eeuw in het verlengde van de Coolsingel

EEN BEZOEKJE AAN HET MARITIEM MUSEUM VAN ROTTERDAM

De Maasstad heeft sinds kort een gedeelte van haar vroegere glorie herwonnen. Enkele weken geleden gleed de *Rotterdam*, het paradepaardje van de Holland-Amerikalijn naar haar laatste rustplaats aan de kop van Katendrecht, voorheen een van de beruchtste wijken van de stad. Veel Rotterdammers hadden de moeite genomen om het schip al bij Hoek van Holland te verwelkomen en volgden fietsend het prachtig gestroomlijnde gevaarte tot aan de Rijnhaven.

Als het ware om dit herwonnen zelfvertrouwen te onderstrepen komt het Maritiem Museum nu met een tijdelijke tentoonstelling over de scheepvaart in de Gouden Eeuw, getiteld 'Macht & Glorie'. De prachtige collectie is tentoongesteld op de tweede verdieping die betreden wordt via een soort loopbrug welke als het ware zweeft door het ruim opgezette gebouw. Met behulp van vitrines, interactieve computerprogramma's, schilderijen waaronder een gigantisch exemplaar van de slag bij Gibraltar van Cornelis Claesz. Van Wieringen (5,20 meter breed, 2,15 hoog en 600 kg zwaar), verrekijkers en bakjes met specerijen waarin de Gouden Eeuw zelfs te ruiken

is, krijgt de bezoeker een goed beeld van de maritieme activiteiten in al haar aspecten. Niet alleen de obligate handel met Oost-Indië komt voorbij, ook valt te zien hoe de walvisvaart was georganiseerd en in praktijk verliep, wat de betekenis was van de slavenhandel (WIC), hoe de stuurlui de zeeroutes bepaalden (de Atlas Maior van Blaeu is er te bewonderen) en met welke gevaren zij hadden te kampen. Maar ook geweld wordt niet geschuwd: de leerlingen krijgen onder ogen dat voor het handhaven van de machtige positie van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden vaak stevig moest worden gevochten en maken daarom - onder ande-

ren - kennis met onze gerehabiliteerde nationale held Michiel de Ruyter. Ook de ontdekkingsreizen komen uitgebreid aan bod, met bijvoorbeeld de reizen van Abel Tasman. In een vitrine zijn allerlei zaken uit de vergane *Batavia* te bewonderen zoals tinnen borden, vorkjes en vijftig rode bakstenen. Het is, kortom, de bedoeling vooral de maritieme *verhalen* van de Gouden Eeuw te vertellen en niet zozeer stil te staan bij de esthetische kant ervan. Immers: zonder scheepvaart geen economische en culturele voorspoed. Overigens zal een echte Rotterdammer het betreuren dat om al dat moois bij elkaar te krijgen een beroep moest worden gedaan op

de collectie van het Nederlands Scheepvaartmuseum in Amsterdam maar, eerlijk is eerlijk, dat heeft dan ook de zeldzaamste stukken ter beschikking gesteld, stukken die Amsterdam zelden of nooit verlaten.

De geur van smeerolie

De expositie is vooral bedoeld voor de leerlingen van de basisschool en de eerste drie leerjaren van het middelbaar onderwijs en bestaat uit twee gedeeltes; een gang waar de verhalen van de Gouden Eeuw zijn te zien en een buitenruimte waar de objecten hangen. Het educatieve gedeelte speelt zich af op de gang. Na zich voor een korte tijd op de hele tentoonstelling te hebben georiënteerd, worden de leerlingen in tweetallen verdeeld. Elk groepje krijgt een mapje met opdrachten in de geest van de strip 'Van nul tot nu'. Elke afzonderlijke leerling krijgt tevens een tweezijdige kaart waarop een afbeelding staat van zowel Europa als de hele wereld. De antwoorden moeten in en op die kaarten worden geschreven (potloden zijn aanwezig!). De bedoeling is dat ieder groepje op een andere plaats begint en na ongeveer zeven minuten verder gaat naar een volgend thema. Het hele programma moet in ruim een uur te doen zijn. Voor degenen die zich zonder de zegen van Piet de Rooy en Frits van Oostrom enigszins ongemakkelijk voelen: het programma sluit aan bij de tijdvakken 'Ontdekkers & Hervormers' en 'Regenten & Vorsten'. Het lijkt mij dat 30 leerlingen het maxi-

male is wat deze afdeling van het museum aankan. Komt u met meer, dan is dat geen probleem want de rest kan zich dan uitstekend vermaken aan boord van de pas en prachtig gerenoveerde *Buffel*, die buiten het gebouw ligt afgemeerd. Als uw discipelen zich hier niet vermaken, dan nergens. Ik moet namelijk eerlijk bekennen dat ik van dit schip nog meer onder de indruk was dan van het oorspronkelijke doel van mijn reis. Zijner Majesteits ramtorenschip *Buffel* werd in de negentiende eeuw gebruikt voor de kustverdediging en er is dertig jaar mee gevaren. Nadat de schuit verouderd bleek heeft hij nog tot 1974 dienst gedaan als logementsschip; een drijvende kazerne voor matrozen in opleiding. Sinds 1979 functioneert het als museum-schip. Als je afdaalt in het ruim komen de geuren van steenkool en smeerolie je onmiddellijk tegemoet, terwijl je af en toe wordt opgeschrikt door het gedreun van twee reusachtige kanonnen. De leerlingen zwerven langs de kombuis, kunnen een blik werpen in de machinekamer en het zweterige stookhok, zien hoe het zeuntje moet slapen in een hangmat terwijl de officieren een slaapkamertje voor zichzelf hebben, en zullen tot hun verbazing merken dat er maar één toilet aan boord is: die van de commandant. En overal zijn de geluiden te horen die bij zo'n schip hoorden en die doen niet eens onnatuurlijk aan. Het heerlijke van deze schuit is ook dat de prakusisch ingestelde leer-

ling geheel aan zijn trekken kan komen. Op het 'stoomdek', een onderdeel van de zogenaamde 'techniekroute', kan hij het schip virtueel op stoom brengen en er zo achter komen dat daar honderd jaar geleden flink voor gebuffeld moest worden. En een vergelijkbaar spel kan gespeeld worden om in te zien welk effect verschillende ladingen van de 'kanons', om maar een marineterm te gebruiken, op de vermeende vijand kon hebben.

Zoals gezegd: de doelgroep van Macht & Glorie zijn de leerlingen tot ongeveer vijftien jaar op wie het educatief materiaal ook duidelijk is gericht. Ten behoeve van de leerlingen in de examenklassen zal een andere educatieve benaderingswijze moeten worden gekozen maar ook voor hen is, eventueel in combinatie met een ander reisdoel in Rotterdam, het museum zeker de moeite waard.

Docenten kunnen gratis een voorbereidend bezoek brengen aan de tentoonstelling. Per groep betaalt u 15 euro. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de afdeling Publieksservice, 010 - 402 92 64. De tentoonstelling loopt tot 6 september 2009.

Maritiem Museum Rotterdam
Leuvehaven 1
3011 EA Rotterdam
www.maritiemmuseum.nl
openingstijden di t/m za
10.00-17.00 uur
zon- en feestdagen
11.00-17.00 uur
in juli en augustus ook op
maandag open van
10.00-17.00 uur

'Een kist ligt hier altijd klaar'

MET DE VOC NAAR BATAVIA

Het is wel duidelijk dat de achttiende eeuw, de 'zilveren eeuw', voor Nederland niet alleen maar een periode van stagnatie en achteruitgang was. Dat gold zeker voor de handel en scheepvaart met Azië. Dankzij de monopolisering van deze handel groeide de Verenigde Oostindische Compagnie.

Het handelsvolume van de VOC nam toe en het assortiment artikelen breidde zich uit: naast specerijen kwamen ook textiel, koffie en thee in Europa op de markt. Bovendien werd de Compagnie op Java en Ceylon steeds meer een koloniaal bestuurder. Misschien namen de winsten niet in dezelfde mate toe als de handelsomzet, maar het ging de VOC lange tijd voor de wind. De bouw van nieuwe schepen bijvoorbeeld bereikte tussen 1784 en 1789 een ongekend niveau. De groei van de Compagnie uitte zich niet slechts in cijfers betreffende de handelsomzet of in het aantal schepen, maar ook in een sterke toename van het aantal werknemers.

Het personeel van de VOC

Een van de meest geciteerde gegevens over het personeel van de VOC zijn de personen die aan boord van de schepen van de Compagnie de Republiek hebben verlaten en diegenen die weer scheep zijn gegaan naar Europa. Die cijfers worden in tabel 1 weergegeven.

	Naar Azië	Van Azië
1602-1700	317.800	114.400
1700-1795	655.200	252.500
Totaal:	973.000	366.900

Het is duidelijk: wie op een VOC-schip uitvoer had maar een kleine kans om gezond en wel in Nederland terug te keren, en die kansen namen in de achttiende eeuw af. De sterfte overzee nam zozeer toe dat het brengen van steeds meer personeel naar Azië een vermindering van het personeel na omstreeks 1750 niet meer kon keren. Niet alleen de groei van het VOC-bedrijf, maar ook de

sterfte overzee was er oorzaak van dat de Compagnie meer mensen in dienst moest nemen. De cijfers in tabel 2 geven deze trend duidelijk weer.

De bewindhebbers moesten elk jaar weer een groot beroep doen op de arbeidsmarkt van de Republiek. Wil men het totaal aantal werknemers van de VOC berekenen dan moeten bij deze cijfers nog de boekhouders en klerken op de kantoren, pakhuizen en de arbeiders op de werven in Nederland worden geteld, in het midden van de achttiende eeuw ongeveer 3.500 mensen. En ook dan zijn nog niet alle personen die in dienst van de VOC arbeid verrichten meegeteld. Immers, de Compagnie maakte overzee ook gebruik van Aziatische werkkrachten, zowel van slaven als van vrije werknemers. Telt men die erbij dan worden de cijfers nog veel hoger: voor 1753 komt

Tabel 1: Opvarenden op de VOC-schepen naar en van Azië

Prof. Dr. Femke S. Gaastra is hoogleraar maritieme en overzeese geschiedenis aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Leidse Universiteit.

In de zeventiende eeuw

1625: 7.700 (4.500 op de vestigingen in Azië, 1.555 op schepen in Aziatische wateren en zo'n 2.500 en 700 opvarenden op de uit- en thuisreis)

1688: 22.000 (11.551 op de vestigingen in Azië; ik schat dat er circa 4.000 man op de schepen in Azië voeren, en op de uitgaande en thuisvarende vloten respectievelijk 4.000 en 1.600 à 1.900 man)

In de achttiende eeuw

	Inclusief personeel op de schepen in Azië	Inclusief personeel op uitvarende en thuisvarende vloten
1700	18.117	25.000
1753	24.897	35.000
1780	18.452	27.000

het aantal werkkrachten bij de VOC uit op 57.000.

'Considerabel! ongesond'

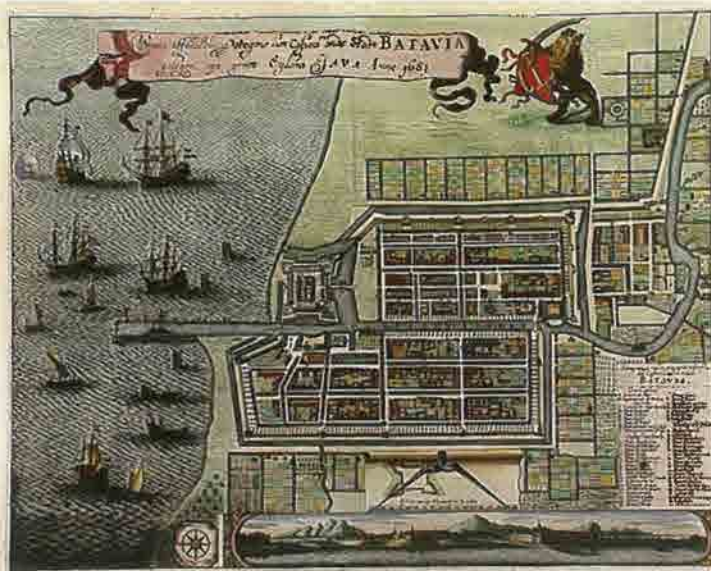
Uitgaande schepen van de VOC zaten overvol: 350 tot soms wel 450 mannen moesten een plaats vinden op een schip van maximaal 45 meter lengte voor een reis van acht of negen maanden. Veel van de opvarenden waren al in slechte conditie en slecht gevoed voordat ze de reis ondernamen. Ziekte en sterfte kwamen dan ook veelvuldig voor. Eenmaal overzee waren de gevaren voor de gezondheid van de VOC-dienaren nog veel groter. Batavia, het centrum van de VOC in Azië en de plaats van bestemming van de meeste schepen, was een bijzonder ongezonde plaats. In de zeventiende eeuw droeg de stad nog trots de titel 'Koningin van het Oosten', maar in de achttiende eeuw verwierf de stad zich de reputatie van 'Moordkuil voor de Europeaan'.

De stad was in de achttiende eeuw uitgegroeid tot een vrij omvangrijke metropool: er woonden omstreeks 1730 zo'n 20.000 mensen binnen de muren en zo'n 100.000 mensen in kampongs daaromheen. De slaven, ongeveer 30.000 in getal, vormden de grootste groep onder de bewoners. Het aantal Chinezen lag daar overigens niet ver onder. De Europese bevolkingsgroep was veel geringer: naast circa 5.000 Compagniesdienaren (mannen) en vijftienhonderd andere Europeanen (voor tweederde mannen) rekende men ook nog een aantal van 700 mestiezen (van gemengd Europees-Aziatische afkomst, meer vrouwen dan mannen) tot deze groep. Van de Compagniesdienaren waren de meeste of zeeman (velen van hen verbleven op de schepen op de rede) of soldaat (gelegd in kazernes of posten rond de stad). Het getal

der 'gekwalficeerde dienaren', de hogere ambtenaren, was maar klein, ongeveer 350 man; zij woonden in huizen in de betere wijken van de stad, zoals aan de Tijgersgracht, en hadden vaak ook buitenhuizen. Cijfers over mortaliteit in Batavia laten zien dat in 1733 een omslag plaatsvond. In dat jaar schoot de sterfte omhoog. P.H. van der Brug heeft in een fascinerende studie over de ongezondheid van Batavia in de achttiende eeuw de cijfers geanalyseerd en heeft zo kunnen vaststellen wat de oorzaak moet zijn geweest van deze omslag en van de hoge sterftcijfers in Batavia sinds dat jaar. De sterfte trof vooral nieuwkomers, en vooral nieuwkomers in de lage rangen, dus de soldaten en zee- lieden. Van der Brug geeft daarvan sprekende voorbeelden. In sommige jaren was binnen twaalf maanden na aankomst al zo'n 75 procent van de soldaten overleden. De ziekte die Batavia in 1733 getroffen had, kende aldus Van der Brug een aantal karakteristieken die alle wijzen op malaria. De ongezondheid was beperkt tot dat deel van Batavia dat langs de kust lag. Dat wist de tijdgenoot ook: een uur gaans rond Batavia was het al veel gezonder, twee uur gaans van de stad was het 'zo gezond als het op een plaats immer kan zijn'. Ook was wel duidelijk dat de avond en nacht gevaarlijk waren. Zo raakte het 's avonds spelevaren in de grachten van de stad na 1733 geheel in onbruik. De rijkere Compagniesdienaren konden zonder veel problemen overdag in de stad werken, voor de avond vertrokken ze met hun koetsen naar de in het binnenland gelegen huizen en tuinen. Het duidt allemaal op de malariamuskiet, die een vliegbereik heeft van ongeveer twee, drie kilometer, en die tussen zonsondergang en zonsopgang steekt. De vraag is vervolgens wat dan de oorzaak is geweest

Tabel 2: Omvang van het personeel van de VOC

Batavia, in de zeventiende eeuw ook wel 'moordkuil voor Europeanen' genoemd. De oorzaak was waarschijnlijk malaria.

van de plotselinge toename van de malaria in 1733. Die oorzaak zal, zo meent Van der Brug, gelegen zijn in de aanleg van visvijvers op het aangeslibde strand – of beter: modder – voor de stad. Die visvijvers boden met hun stilstaand, brak of zout water een ideale broedplaats voor de gevreesde muskiet. Kaarten in de achttiende eeuw tonen die visvijvers, dicht bij de Bataviase benedenstad en bij de kazernes van de soldaten. Het laat zich raden dat deze malaria een doem heeft gelegd op de stad. Nieuwkomers werd gevraagd of ze al een 'baarse stoot' hadden gehad, een eerste hevige koortsaanval, die overigens voor velen al fataal was. Hoe rampzalig de situatie zich ontwikkelde blijkt uit vele persoonlijke getuigenissen. Zo noteerde Theodorus Bergsma in een brief van 5 november 1772 aan zijn moeder te Leeuwarden:

'Een kist ligt hier altijd klaar. Vanavond ben ik met ymant in geselschap, morgenavond op zijn begrafenis, overmorgen boelgoed, betovermorgen vergeten.'

Bergsma kon ook melden dat het een uitzondering was dat hij nog steeds in goede welstand verkeerde. Helaas voor Theodorus duurde die uitzonderingstoestand niet lang, in 1773 overleed hij. De inwoners van Batavia waren verzwakt en zagen er ongezond uit, aldus de havenmeester Paravicini in 1753:

'... daar d' meeste menschen nu zoo bleek als spoken uytzien, en zo mager en zwak zijn, dat ze aan de minste ziekte die haar overkomt geen weerstand kunnen bieden en dierhalven overmeesterd zynde, in het gras moeten byten'

Steeds meer mensen trokken uit de stad weg, het inwonertal van de stad binnen de muren, met de oude benedenstad, nam af. Langzamerhand trokken ook minder welgestelde employees van de VOC weg uit het ongezonde gebied. Maar soldaten en zeelieden werden nog steeds in grote getale slachtoffer van de malaria. Het antwoord van de bewindhebbers op deze problemen

was het uitzenden van meer troepen en meer zeelieden om het grote verlies van manschappen overzee te compenseren. Het zal duidelijk zijn dat deze maatregel geen oplossing bood, maar dat de tragedie alleen maar groter werd. In Nederland en in Europa werd zo langzamerhand ook wel bekend dat er enorme risico's waren verbonden aan dienstneming bij de VOC. Het is begrijpelijk dat bijna niemand uit de Republiek meer bereid was als soldaat de VOC te dienen, het overgrote deel van de soldaten kwam op den duur uit het buitenland, meest Duitsland.

Wie wil nog naar Batavia varen?

De personeelsadministratie van de VOC is nog groten-deels in tact en daarin is nog goed na te zoeken wie nog bij de VOC durfde aan te monstren. De basis van die administratie wordt gevormd door de scheepssoldijboeken en die zijn voor bijna alle reizen na 1700 nog in het VOC-archief in Den Haag bewaard. Voor de kamer Amsterdam zijn er ook scheepssoldijboeken uit de zeventiende eeuw. Enige jaren geleden is het project 'Uitgevaren voor de kamers', en dat project behelst het

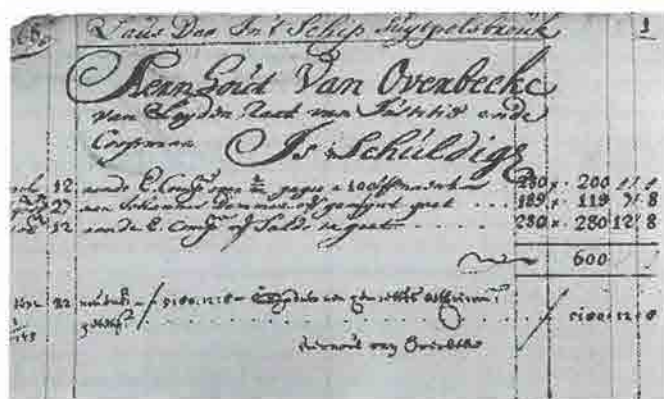
'Het is begrijpelijk dat bijna niemand uit de Republiek meer bereid was als soldaat de VOC te dienen.'

maken van een database met gegevens van 655.000 mannen die in de achttiende eeuw op Oost-Indiëvaarders zijn uitgevaren. Overigens moet worden bedacht dat sommige opvarenden meerdere keren uitvoeren, het gaat dus om minder dan 655.000 individuele personen. Ondanks deze indrukwekkende administratie had de Oostindische Compagnie geen goede naam als werkgever. Dat kwam niet alleen door de hoge sterfte, ook het systeem van arbeidsbemiddeling droeg daartoe bij. Een van de grote belemmeringen om dienst te nemen bij de Compagnie vormde het systeem van de schuld- of transportbrieven. Een soldaat of zeeman kreeg in de periode tot hij aan boord ging logies en voeding van een volkhouder, die hem ook een eenvoudige uitrusting meegaf. Voor deze dienst gaf de aankomende soldaat zijn twee maanden gage op hand (bij een gage of soldij van f 9 per maand was dat dus f 18) en een schuldbekentenis af, die de volkhouder kon verzilveren bij de VOC wanneer duidelijk was dat de betreffende soldaat genoeg had verdiend. De waarde van die schuldbrieven of transportcelen bedroeg meestal f 150 en bij een gage van f 9 per maand duurde het dus lang voor de soldaat zelf iets van de Compagnie kon trekken. Overi-

Andries Beeckman, *Het kasteel van Batavia*, 1656-1658 (Rijksmuseum). Het 's avonds spelevaren in de grachten van Batavia raakte in de achttiende eeuw geheel in onbruik. Voor de avond vertrokken de rijken naar hun buitenhuizen uit angst voor de malariamuskiet.

gens deed de volkhouder die transportcelen snel van de hand omdat hij meestal niet kon wachten op de lange tijd die met uitbetaling gemoeid was en omdat hij het risico van een voortijdig overlijden van de soldaat in kwestie niet wilde lopen. In dat geval betaalde de Compagnie immers slechts uit tot de datum van overlijden. Dat renteverlies en risico was verrekend in de prijs van de transportceel; vaak werd minder dan de helft van de nominale waarde van f 150 betaald. De transportcelen werden opgekocht door een ceelkoper of zielkoper.

Men kan zich voorstellen dat de volkhouder, wilde hij de transactie met winst afsluiten toch minder dan de helft van de nominale waarde van die transportbrief aan de betrokken soldaat moest hebben besteed. En daardoor viel het systeem nog nadeliger uit voor de nieuwbakken soldaat. Hij moest immers het volle pond betalen, veel meer dan de werkelijke kosten van wat hij genoten had. In veel gevallen zal het vertrek naar Batavia een wanhoopsbeslissing zijn geweest. Niet iedere opvarende van een VOC-schip had zulke slechte vooruitzichten als de soldaten. Er is een onderscheid tussen zeevarenden en soldaten en tussen hogere en lagere rangen en ook tussen zij die afkomstig waren uit het buitenland en zij die hun woonplaats in de stad of het gebied van de kamer van de VOC hadden.

De Vrouwe Anthoinetta Coenrardina

Het Delftse VOC-schip *Vrouwe Anthoinetta Coenrardina* zeilde op de eerste oktober van 1766 van de rede van Goeree naar Batavia. Wat zullen de verwachtingen geweest zijn van de 305 opvarenden bij hun vertrek? Die opvarenden kwamen uit vele windstreken. Er waren veel Delftenaren aan boord, maar ook inwoners uit andere Hollandse steden waren goed vertegenwoordigd: Leiden met 32 mannen, Den Haag met 26, Rotterdam met twintig en Amsterdam en Gouda allebei met vijf.

Van de 305 opvarenden bij vertrek zagen maar 97 Europa terug. De 189 zeevarenden aan boord hadden wel een grotere kans om te overleven: van hen kwamen 83 weer veilig thuis, dus zo'n 44 procent. Voor de soldaten zag het er veel minder goed uit. Er waren 86 gewone soldaten aan boord en van hen keerde slechts acht naar

Nederland terug. Opvallend is ook dat van de zeevarenden er vijftientig in 1768 alweer in Delft terug waren, aan boord van hetzelfde schip waarmee ze uitgevaren waren. Ten slotte valt op dat er 40 zeevarenden van Delft of Delfshaven aan boord waren, en dat van hen 23, dus meer dan helft, veilig naar hun woonplaats terugkeerden.

Het is een trend die ook in andere literatuur naar voren komt. De Delftenaren hadden over het algemeen de betere posities aan boord, vormden misschien een hechtere groep en kenden een grotere onderlinge sociale controle. Ze bleven niet lang in Batavia en hadden dus betere kansen om te overleven. Velen van hen maakten meerdere reizen en klommen dan ook steeds een rang hoger. Zo laat het scheepssoldijboek van één schip al goed zien, hoe groot de diversiteit is geweest onder het VOC personeel.

VOC opvarenden – de database

De database op basis van de scheepssoldijboeken is nog niet geheel gereed. Gegevens van de schepen van de kamer Amsterdam van de VOC moeten nog worden ingevoerd. Maar de database is al wel via internet te raadplegen en dus voor kleine onderzoekjes te gebruiken. Het adres is <http://vocopvarenden.nationaalarchief.nl>. De database zal in de toekomst een belangrijke bron voor demografisch onderzoek worden en zal ook veel door genealogen worden geraadpleegd. Het is zeker dat velen er de namen van hun voorouders in terug zullen vinden!

LITERATUUR

Zie voor een goede samenvatting van de omvang van het personeel van de VOC en de ontwikkeling daarin: Jan Lucassen, 'A multinational and its labor force: the Dutch East India Company, 1595-1795', *International Labor and Working-Class History* 66 (2004) 12-39.

P.H. van der Brug, *Malaria en malaise. De VOC in Batavia in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1994) 55-85.

Bergsma, W.B. (ed.), 'Extract uit een brief geschreven te Batavia, den 5den November 1772 door T. Bergsma aan zijn moeder te Leeuwarden', *Notulen van de Algemeene en bestuursvergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (deel X, 1872), bijlage L.

Geciteerd via Van der Brug, *Malaria en malaise*, 139.

Zie bijv. K.L. van Schouwenburg, 'Het personeel op de schepen van de kamer Delft der VOC in de eerste helft van de achttiende eeuw' en 'Het personeel op de schepen van de kamer Delft der VOC in de tweede helft van de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 7 (1988) and 8 (1989).

Meer informatie over de scheepssoldijboeken en dit project in: Ton van Velzen, 'Uitgevaren voor de Kamers: 700.000 mensen overzee' in Jan Parmentier (ed.), *Uitgevaren voor de Kamer Zeeland* (Zutphen 2006) 31-46.

▽
Scheepssoldijboek,
1668.

Spelenderwijs door de Gouden Eeuw

RIJKDOM EN AANZIEN IN HET AMSTERDAM VAN DE GOUDEN EEUW

Economische en sociale geschiedenis in het eindexamen de komende twee jaar. Met een algemene en abstracte stofomschrijving. Hoe kun je dit concreet en inlevend aan de leerlingen overbrengen? Voor de jaarlijkse nascholingsconferenties in Nijmegen en Rotterdam werd een spel ontwikkeld waarmee leerlingen als een lid van de voornaamste regentenfamilies de Gouden Eeuw doorlopen. In dit artikel het verhaal achter het spel. Waarom deze werkvorm? Hoe werkt het? Wat is de meerwaarde?

Deeltijdstudenten van de Hogeschool Arnhem en Nijmegen leven zich in.

Koen Henskens is leerop-leider en vakdidacticus aan het Instituut voor Leraar en School op de Hogeschool Arnhem en Nijmegen.

De leerlingen mee terug in de tijd nemen en hen de geschiedenis laten ervaren, dat is de gedachte achter deze werkvorm. Simulaties zijn daarvan een goed voorbeeld. Vorig jaar is voor 'Ten Oorlog' een simulatie voor het Congres van Wenen ontwikkeld, waarbij de leerlingen één van de onderhandelende partijen op het Congres zijn en ervaren hoe moeilijk het is om je doelen te behalen. Ze leren hoe afhankelijk ze zijn van andere landen, van het karakter van sommige individuen en ondertussen leren ze informatie over de tijd van het Congres van Wenen. Door als historisch persoon een land te vertegenwoordigen wordt de geschiedenis begrijpelijker. Ze krijgen niet de grote abstracte geschiedenis, maar kijken er vanuit één invalshoek naar. Leerlingen gaan zich daardoor identificeren met de rol die ze krijgen. Een leerling die Talleyrand vertegenwoordigde, nam meteen een Frans accent aan en begon zijn klasgenoten met 'monsieur' aan te spreken. Hij voelde zich meer 'verbonden' met wat er in Frankrijk gebeurde en zou dat ook beter onthouden. Vanuit dit concrete Franse voorbeeld kon hij verder kijken en andere standpunten begrijpen, zodat hij langzaam maar zeker de grote abstracte geschiedenis beter kan bevatten.

Ook dit jaar wilde ik de leerlingen weer een 'rol' geven in de geschiedenis. Bij het Congres van Wenen stonden de diplomaten centraal, bij deze nieuwe stofomschrijving ging ik op zoek naar concrete personen die veel invloed hadden in de Gouden Eeuw. De aanzienlijke regenten-families sprongen er meteen uit. Ik heb mij beperkt tot die Amsterdamse families uit het patriciaat die meerdere generaties invloedrijk zijn geweest in de Republiek. De uitverkoren families werden de families Trip, Bicker, Bas, Hooft, Pauw en Van Berkhout.

Het spel

De leerlingen kruipen bij het spel in de huid van een lid van één van de bovenstaande families en lopen zo als het ware de Gouden Eeuw door. Ze hebben natuurlijk wel een doelstelling, namelijk het vergaren van zo veel mogelijk aanzien. Bij aanvang van het spel heeft iedere familie een 'startkapitaal': 20 gulden, twee landerijen en één schip.

Het spel is verdeeld in tien ronden. In elke ronde kan een speler zijn geld gebruiken om zijn land te bewerken (vlas, hennep, graan, tulpen) en zijn schip erop uit te sturen om naar haring te vissen, graan of hout te halen in de Oostzee, of later, specerijen uit Indië te halen. Een speler kan ook zijn vloot en landerijen uitbreiden. Als een speler een nieuw schip wil bouwen, moet hij echter wel over de juiste materialen beschikken, in dit geval hout, hennep en vlas (voor touw en zeil). Als een speler

SNELLE INLEVING

Simulaties zijn een manier om leerlingen zich in de leerstof in te laten leven. Het zijn echter vaak gecompliceerde werkvormen die voorbereiding en instructie vereisen. Een eenvoudigere manier om de leerling zich in te laten leven is de volgende. Geef aan het begin van de behandeling van het examenonderwerp elke leerling een familienaam van een van de families uit het patriciaat uit de Gouden Eeuw. Vraag of ze die familie als huiswerk kort onderzoeken.

In de loop van het onderwerp kunt u als docent bij elk moment en elke gebeurtenis aan willekeurige leerlingen vragen hoe 'hun familie' er voor stond. Wat vond de familie Pauw van de Vrede van Munster?, Zou de familie Trip blij zijn met de Engelse Oorlog?, Handelt jouw familie vooral op de Oost of de West? En waarom? Leerlingen zijn dan gedwongen *on the spot* betekenis te geven aan de gebeurtenissen die op dat moment behandeld worden en zich in te leven in een handelsfamilie. Hoe meer een leerling zich heeft verdiept in zijn regentenfamilie, hoe meer er uit dit soort vragen komen. Als de docent regelmatig teruggrijpt naar deze snelle inleving, in Engeland *hot seat* genoemd, dan zullen de leerlingen bij het lezen van de volgende hoofdstukken zich vanzelf afvragen hoe hun regentenfamilie alle gebeurtenissen heeft ervaren. Mijn ervaring is dat als je de leerlingen zich regelmatig laat inleven, ze bij een onderwerp als de Republiek al snel families fictief met elkaar laten trouwen en handelsbondgenootschappen laten sluiten om andere leerlingen dwars te zitten.

meer landerijen wil hebben, moet hij eerst investeren in droogmakerijen. Zo kan een speler een molen kopen (voor hout en een geldbedrag) die in een ronde later nieuwe landbouwgrond beschikbaar maakt. Zo kan elke familie zijn mogelijkheden uitbreiden.

Investeren in de juiste goederen is belangrijk, want na de oogst en de thuiskomst van de schepen kunnen de producten tegen beursprijzen op de Amsterdamse Beurs verkocht worden. Als je op het juiste moment in de juiste goederen investeert, kun je snel kapitalen verdienen. Het kan echter ook fout gaan als je de verkeerde producten hebt verbouwd. Elke ronde in het spel worden er nieuwe beurskoersen uitgedeeld en zal blijken of de investering winstgevend was. Het nieuw verworven kapitaal kan de volgende ronde weer geïnvesteerd worden door nieuwe producten te halen of te verbouwen, maar leerlingen kunnen er ook voor kiezen obligaties of VOC-aandelen te kopen.

Uiteindelijk worden de spelers, net als de regentenfamilies in de Gouden Eeuw, niet zozeer afgerekend op hun rijkdom, maar op hun aanzien. Dit aanzien kan in het spel verkregen worden door het bekleden van belangrijke bestuurlijke ambten als het burgemeesterschap of dat van raadpensionaris. Het betrekken van grachtenpanden en buitenhuizen of het bouwen van een weeshuis verhoogt, net als het kopen van schilderijen, ook het aan-

Carta van Amstelredamum 1631

1631

Beursprijzen

Van 't schip:	
Hout	6
niet de Oostvrienden	
Graan	3
niet de Oostvrienden	
Vissers	4
niet de Noordvrienden	
Specerijen	15
niet de Indische Eilanden	
Van 't Landt:	
Veetselt	3
niet de Oostvrienden	
Vlas	4
niet de Oostvrienden	
Graan	3
niet de Oostvrienden	
Hennep	4
niet de Oostvrienden	
Tulpen	20
niet de Oostvrienden	
VOC-aandeel	35

Terwijl de oorlogen in Europa verder woeden lijken de Nederlanders zich er weinig aan aan te trekken. De winsten van afgeloopen decennia worden ongegeel in status. De kintet deont, en ga ook de tulpe. Iedereen wil tulpen!

Beurskoers uit
het spel voor het
jaar 1631.

Kaart van Amsterdam
uit 1650 met rechts-
onder de scheepswer-
ven van Jan Bicker.

zien van een familie. Een laatste mogelijkheid om meer aanzien te krijgen is door de eerste stadsuitbreiding op je naam te zetten of je familienaam te verbinden aan de Eerste Vaart (wat gebeurt als een familie als eerste drie schepen in bezit heeft).

Naast de hoge functies van burgemeester en raadpen-
onaris, die direct aanzien geven, zijn er ook de func-
ties van ontvanger-generaal, gouverneur-generaal en
beursvoorzitter. Elk van deze functies brengt bepaalde
voordelen met zich mee. Zo kan de ontvanger-generaal
(hoofd van de belasting) een percentage van het geld
van de overige families innen. De gouverneur-generaal
(de bezitter van de meeste VOC-aandelen) kan goedkoop
specerijen importeren en die dus met grotere winst
verkoopen. De beursvoorzitter bezit extra voorkennis
en kan in zijn ronde gratis goederen bemachtigen. De
bestuurlijke functies worden elke ronde opnieuw over de
families verdeeld. Omdat de spelers families vertegen-
woordigen, is het goed mogelijk dat er meerdere functies
binnen één familie vallen.

Elke ronde van het spel bestaat uit een periode van on-
geveer tien historische jaren waardoor de spelers de hele
Gouden Eeuw doorlopen. Het beginjaar is 1555, als Fi-
lips II de troon bestijgt. Het einde is het jaar 1688, als
Willem III de Engelse troon bestijgt. In het spel zijn zo
veel mogelijk relevante gebeurtenissen terug te vinden
die hun weerslag hadden op de economie. De jaartallen
in de verschillende rondes zijn bewust gekoppeld aan
belangrijke historische jaren, zoals de oprichting van de
blokkade van Antwerpen (1585), het Twaalfjarig Bestand
(1607), de Tulpomanie (1631), de Vrede van Munster
(1648) en de Engelse Oorlogen (o.a. 1665).

Wanneer spelen?

Het spel is het meest geschikt als inleiding op het
examenonderwerp. De leerlingen hebben dan, net als
de echte families in de Gouden Eeuw, nog geen zicht op
wat de toekomst zal brengen en worden geconfronteerd
met nieuwe gebeurtenissen en beurskoersen. Ze zullen
het spel beginnen met als eerste doel rijk te worden,
en pas in tweede instantie die rijkdom om proberen te
zetten in aanzien. Als het spel gespeeld is en het exa-
menkatern doorgenomen wordt, zullen de leerlingen veel
van de informatie uit de stofomschrijving herkennen. De
leerlingen hebben de Gouden Eeuw immers, in simpele
maar concrete vorm, al meegemaakt. Zo zijn ze al be-
kend met de organisatie van de handel, de verschillende
producten, de verschillende bestuurlijke functies en de
gevolgen van de internationale politiek op de economie.
De meeste familienamen worden in de examenkaternen
genoemd en ook afbeeldingen van de handel, de beurs,

grachtenpanden en buitenhuizen zullen ze herkennen en
meteen kunnen plaatsen.

Het spel krijgt al snel meerwaarde als de docent parallel-
len kan trekken met de echte gebeurtenissen uit de Gou-
den Eeuw. Deze hoeven niet hetzelfde te zijn. De familie
Bicker kan in het spel in 1665 burgemeester zijn, terwijl
in het echt toen andere families deze functie bekleed-
den. De docent kan de leerling erop wijzen dat, hoewel
het verloop van het spel anders is dan de werkelijkheid,
het mechanisme hetzelfde is. Relevant is waarom en hoe
zo'n familie aan de macht is gekomen. Om de docent

'Volgens Vondel hadden de vier broers Bicker de wereld onder elkaar verdeeld.'

met wat achtergrond op weg te helpen, volgt hieronder
een korte behandeling van de familiegeschiedenis van
de Bickers, één van de zes aanzienlijke families uit het
spel. Voor meer informatie over de overige families uit
het spel verwijs ik graag naar het boek *De 250 Rijksten
van de Gouden Eeuw* van Kees Zandvliet, met een schat
aan leuke details, anekdotes en historische achtergrond-
informatie over de meest aanzienlijke families uit de
Gouden Eeuw.

De familie Bicker

In de jaren veertig van de zeventiende eeuw waren
de Bickers veruit de machtigste familie in Amsterdam.
Een pamflet uit die tijd typeert ze met de woorden
'dit is niettemin zeeker, dat Amsterdam, ja al zei ik
gantsch Holland..., van dat geslacht wierd geregeert'. De
opkomst van de familie Bicker begon met vader Gerrit,
een actieve handelaar in tal van producten. Hij was

Het spel is in zijn geheel met uitleg te vinden op www.actiefhistorischdenken.nl/materiaal/eindexamen2009. Docenten met vragen over het spel kunnen contact opnemen met koen.henskens@han.nl.

LITERATUUR

J.G. Van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* (1970)

Peter Burke, *Venetië en Amsterdam. Een onderzoek naar de elites van de 17e eeuw* (1974)

Joop de Jong, *Een deftig Bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17e en 18e eeuw* (Utrecht 1987)

Maarten Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Amsterdam 2002)

Arie Wilschut, *1600-1700. De Tijd van Regenten en Vorsten* (2007)

Kees Zandvliet, *De 250 Rijksten van de Gouden Eeuw* (2006)

koopman, handelaar in Russisch graan, scheepseigenaar, voer op Spanje en Portugal en had een aandeel in de compagnieën die de 'wilde kust' van Suriname in kaart wilden brengen. Daarnaast was hij een bekend bierbrouwer. Toen in 1602 de VOC werd opgericht, nam hij een aandeel van 21.000 gulden en werd hij ook bewindhebber van de Kamer van Amsterdam. Hij stierf twee jaar later in de functie van burgemeester van Amsterdam. Gerrit had vier zoons die het handelsimperium van hun vader voortzetten, uitbreidden en zich ieder op een deelgebied van de handel toelagden. Volgens Vondel hadden de vier broers de wereld onder elkaar verdeeld. Jacob handelde op de Oostzee, Andries op de Russische gebieden, Cornelis investeerde vooral in de West-Indische Compagnie en de jongste zoon Jan was 'Straetse' handelaar, zijn schepen voeren op de Middellandse Zee. Deze laatste zoon stak een groot deel van zijn kapitaal in de scheepsbouw. In 1631 kocht hij een braakliggend terrein net buiten de Haarlemmerdijk en bouwde daar een scheepstimmerwerf. Het hele eiland werd volgebouwd met scheepshellingen, werkplaatsen, pakhuizen en woningen voor de timmerlieden. Voor zichzelf bouwde hij er een groot huis met een hoge toren van drie verdiepingen dat boven de andere gebouwen uitstak. Zo kon hij altijd over zijn eiland uitkijken en toezicht houden op de werven. Jan Bicker zetelde als een kasteelheer op het eiland dat naar hem Bickerseiland werd genoemd. Later betrok hij een pand aan de Keizersgracht. In de zomer was hij vooral te vinden in zijn buitenplaats Akerendam bij Beverwijk, dat hij zelf had laten aanleggen. Toen in 1646 zijn broer Jacob stierf, nam Jan Bicker diens plaats in de directie van de Oostzeevaart over. Het belang van familiebanden komt bij de Bickers heel duidelijk naar voren. Niet alleen de samenwerking tussen de broers, maar ook het vergroten en verstevigen van de machtspositie van de familie was een belangrijke bezigheid. Via huwelijken werden banden aangeknoopt met andere aanzienlijke families en de Bickers probeerden via nieuw verworven functies meer rijkdom en aanzien te vergaren.

De familie Bicker had vooral goede banden met de familie De Graeff, een andere oude Amsterdamse familie. Jacob en Jan waren getrouwd met respectievelijk Christina en Agniet, beide dochters van de rijke koopman en burgemeester Jacob De Graeff, die in 1610 de titel heer van Zuid Polsbroek had gekocht. De families De Graeff en Bicker waren samen almachtig in het Amsterdamse stadsbestuur. Christina trouwde na de dood van Jacob met Pieter Trip, uit een derde grote Amsterdamse familie. Haar broer was burgemeester Cornelis de Graeff. De kinderen van Jan Bicker en Agniet de Graeff trouwden

op hun beurt met andere telgen uit invloedrijke families. Dochter Elizabeth trouwde met wapenhandelaar Jacobus Trip, en dochter Geetruid met Jean Deutz, goed voor een vermogen van ruim 360.000 gulden. De derde dochter, Wendela, trouwde in 1655 met raadspensionaris Johan de Witt. De band met de familie De Witt was al eerder tot stand gekomen toen Andries Bicker in 1643 met Jacob de Witt als afgevaardigden van de Staten van Holland op diplomatieke missie naar Scandinavië werden gestuurd.

Andries trad in 1616 toe tot de vroedschap van Amsterdam. Tussen 1627 en 1649 is hij tien keer verkozen tot burgemeester van Amsterdam. In 1639 ontving hij Maria de Medici, koningin van Frankrijk. Als politieke factor waren de Bickers niet weg te denken uit Amsterdam en daarmee maakten zij natuurlijk ook vijanden. In het jaar 1650 kwam de familie in conflict met stadhouder Willem II, die niet akkoord ging met troepenvermindering na het einde van de oorlog met Spanje. De stadhouder stuurde zijn leger naar de stad. Het werd toevallig door een postbode ontdekt, die het nieuws aan de drost van Muiden doorgaf. Deze drost, niemand minder dan Gerard Bicker, de zoon van Andries, haastte zich en was op tijd in Amsterdam om zijn broers te waarschuwen. Andries was inmiddels oud-burgemeester, maar broer Cornelis had de fakkel overgenomen en liet de poorten te sluiten. Bij de oplossing van het conflict met de stadhouder had deze één harde voorwaarde: alle Bickers moesten hun ambten neerleggen. De macht van deze familie was evident, want er ontstonden na het ontslag zeven vacatures in het stadsbestuur. Andries stierf in 1652. Een jaar later werd Jan Bicker burgemeester van Amsterdam. Zijn politieke carrière was echter van korte duur. Hij stierf in hetzelfde jaar. Omdat hij in functie overleed, kreeg hij een grote staatsbegrafenis. Vier leden van de vroedschap begeleiden de kist, gedragen door de stadsboden. Jan Bicker liet 717.000 gulden na.

Schilderij van Gerard Bicker, de zoon van Andries Bicker en later drost van Muiden.

De Republiek in recente publicaties over de vaderlandse geschiedenis

De laatste jaren is er veel belangstelling voor de geschiedenis van Nederland. De politiek heeft zich met de vaderlandse historie bemoeid en in verschillende documentaires wordt de Nederlandse geschiedenis op televisie tot leven gebracht. Genoeg redenen voor uitgevers om met nieuwe boeken op de markt te komen. In onderstaande recensies wordt vooral gekeken hoe de benadering van de Republiek aansluit bij het nieuwe examenonderwerp.

Michael North, *De geschiedenis van Nederland*. (Bert Bakker: Amsterdam 2008) 198 blz., prijs € 17,95.
 'In april 1566 eiste de adel in een petitie de definitieve afschaffing van de kettervervolg en een nieuwe regeling van de religieuze kwestie. Het ontwijkende antwoord van Margaretha van Parma wekte bij de protestanten vertrouwen. Bannelingen keerden terug; in het vrije veld werd openlijk gepreekt en in augustus en september ontladden de religieuze spanningen en agressiviteit zich in een Beeldenstorm.' Deze regels zijn typerend voor de manier waarop *De geschiedenis van Nederland* is geschreven: oppervlakkig en weinig samenhangend. De tekst roept nogal wat vragen op: wat is precies de religieuze kwestie? Wat was het antwoord van Margaretha van Parma? Waar kwamen de bannelingen vandaan? En een Beeldenstorm? Waarom niet de Beeldenstorm? Antwoorden worden door North niet gegeven, het boek blijft een droge, oppervlakkige opsomming van feiten met vaak weinig onderlinge samenhang. Kaarten en afbeeldingen ontbreken.

De Republiek wordt in drie hoofdstukken beschreven. In het eerste hoofdstuk, 'De opstand van de Nederlanden', wordt een schets gegeven van de politieke ontwikkelingen. Meer aandacht heeft North voor de economie, het humanisme en de reformatie. In het hoofdstuk over de Gouden Eeuw, het tweede hoofdstuk, ligt het accent op

handel en kunst. Merkwaardig is de keuze van North om eerst de WIC te bespreken en vervolgens de VOC. Het derde hoofdstuk gaat over het verval in de achttiende eeuw. De beschrijving van stagnatie of neergang van de economie is wel aardig, vooral door het aanhalen van de Amerikaanse historicus Jan de Vries, die een uitzonderlijke theorie over de economie in de Republiek ontwikkelde. Valt er nog iets positiefs over dit boek te melden? Toch wel. Michael North is hoogleraar algemene moderne geschiedenis aan de Ernst-Moritz-Arndt-universiteit in Greifswald. Hierin ligt de verklaring van de oorsprong van dit boekje. In 1997 en 2003 werd *De geschiedenis van Nederland* in het Duits uitgegeven met de bedoeling 'de geschiedenis van buurland Nederland in gecomprimeerde vorm onder de aandacht van een breed lezerspubliek te brengen en daarmee een pijnlijk gevoelde leemte op de Duitse boekenmarkt te vullen.' In dit opzicht is het boek geslaagd.

Liek Mulder, Anne Doedens, Yolande Kortlever, *Geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden*. (HBuitgevers: Baarn 2008) 288 blz., € 26,50.

Deze uitgave beschrijft de geschiedenis van Nederland van de prehistorie tot en met deze tijd, ook al zijn de auteurs zich ervan bewust dat pas halverwege de negentiende eeuw van een nationale staat kan worden

gesproken. Opmerkelijk is dat er extra aandacht wordt geschonken, maar niet in elk hoofdstuk, aan de veranderingen in het Nederlandse landschap. Waarom? De schrijvers vinden de veranderingen zó ingrijpend dat het huidige Nederlandse landschap 'vrijwel geheel mensenwerk' genoemd kan worden. Het veranderde Nederlandse landschap beschouwen ze als een belangrijk kenmerk van de geschiedenis van Nederland.

Het deel over de Republiek beslaat slechts twee hoofdstukken. In het hoofdstuk over de Nederlandse Opstand wordt beschreven hoe en wanneer de Republiek 'vorm' kreeg. Tevens wordt het eigenaardige karakter van de Republiek toegelicht. De Dordtse Synode, de laatste periode van de Tachtigjarige Oorlog, het eerste stadhouderloze tijdperk, de stapelmarkt, de slavenhandel, de plat-telandsadel, de zeeoorlogen met Engeland; niets blijft onbesproken in de hoofdstukken over de Gouden Eeuw en de nabloe van de Republiek.

Het boek leest prettig. De teksten zijn niet erg lang en afgewisseld met kaarten, tekeningen en (spot)prenten die een goede aanvulling geven op de inhoud. Ook de kaderteksten zorgen voor informatie en afwisseling.

Han van der Horst, *Een bijzonder land. Het grote verhaal van de vaderlandse geschiedenis.* (Bert Bakker: Amsterdam 2008) 713 blz., € 25,00.

Na het indrukwekkende *Nederland. De vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu* richt Han van der Horst zich met *Een bijzonder land* op het speciale karakter van Nederland afgezet tegen de Europese en mondiale historische ontwikkeling. Als uitgangspunt neemt Van der Horst de canon van Nederland. Zo formeel als de commissie de thema's beschrijft, zo anders lijkt de benadering van Van der Horst. Nieuwsgierig en onbevangen worden de mijlpalen van het vaderlands verleden verkend, wat leidt tot originele en levendige verhalen. Van de vijftig onderwerpen vallen er vijftien binnen het tijdvak van de Republiek. Allereerst een uitwerking van de Republiek zelf, waarin de Noordelijke Nederlanden vooral politiek worden benaderd. Vanaf het vertrek van de hertog van Leicester tot en met het binnentrekken van de Franse legers worden alle belangrijke personen en ontwikkelingen uitgewerkt. Vervolgens komen, in de volgorde van de canon, instellingen, personen en verschijnselen aan bod: de VOC, de grachtengordel, Hugo de Groot, de Statenbijbel, Baruch de Spinoza en de patriotten om er enkele te noemen.

Welke springt eruit? *De Atlas Major* van Blaeu, met als ondertitel 'Geen groter genot dan het bestuderen van landkaarten'. Want daarvoor was de *Atlas* bedoeld, als hebbeding voor de steenrijke burgers. Veel bruikbare in-

formatie stond er niet in, want de informatie die de VOC verzamelde werd niet openbaar gemaakt, maar de *Atlas* was wel een 'hoogtepunt van cartografie en aardrijkskunde'. Het sloot aan bij de interesse voor verre landen, vreemde volken en wilde avonturen. Van der Horst beschrijft de problemen en ontwikkelingen op het gebied van de cartografie tot en met de hedendaagse verwerking van meetgegevens van satellieten.

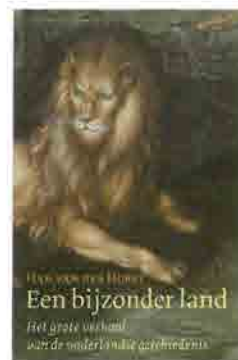
Een zinvolle aanvulling op de vijftig verhalen is het jaartallenoverzicht als afsluiting van het boek.

Gerben Graddesz Hellinga, *Geschiedenis van Nederland. De canon van ons vaderlands verleden.* 7-cd luisterboek. (Walburg Pers), € 29,50.

Een gepensioneerd psychiater die de geschiedenis van ons land in vijftig 'hoogtepunten' - zo wordt de canon in ieder geval in de begeleidende tekst omschreven - naver-

telt. Het vaderland op de divan van de zielknijper? Daar is hier geen sprake van; Hellinga kan het verleden niet duiden, alleen navertellen. En bij het resultaat daarvan moeten de nodige vraagtekens gesteld worden. Vijftien van de vijftig vensters moeten zicht geven op de Republiek. Maar, om in de beeldspraak te blijven, het zicht blijft wat beperkt, Hellinga begrenst zijn vertelling tot hetgeen er in de eerste oogopslag te zien is. Veel andere mogelijkheden heeft hij natuurlijk niet; op zeven cd's van 100 minuten moet over 50 vensters verteld worden: nog geen vijftien minuten per venster!

Voor vergezichten is in deze opzet weinig ruimte. Maar het objectief kan uiteraard wel scherp gesteld worden op de directe omgeving. En dat is niet altijd het geval. Natuurlijk, Hellinga, weet te vermelden dat Leeghwater vooral handig was zichzelf op de voorgrond te plaatsen, terwijl anderen, op de achtergrond, het echte werk deden. De kaartenmaker Blaeu verdiende goed aan het drukken van, onder een andere naam uitgegeven, katholieke geschriften. Maar Hellinga's verklaring voor de economische en culturele achteruitgang, rijke regenten die niet langer wilden investeren in handel en nijverheid, maar hun geld liever in het buitenland en in grond belegden, geen geld meer voor kunst hadden en zich in hun politieke ambten terugtrokken, is karikaturaal en al jaren achterhaald. Ook de beschrijving van de slavenhandel is van dik hout zaagt men planken; waarom zouden slavenhandelaren hun dure lading het liefst aflossen, als daardoor de waarde van de koopwaar zou dalen? Hellinga vertelt als een ouderwetse schoolmeester die het werk van de canoncommissie boeiend kan navertellen en soms van aardige anekdotes kan voorzien, maar als hij meer wil en gaat uitleggen en verklaren, begeeft hij zich op glad ijs. En iedereen weet wat er dan kan gebeuren...

Amsterdam in 1763 centrum achttiende-eeuwse kredietcrisis

FAILLISSEMENT DE NEUFVILLE SLEURT
NEDERLANDSE EN DUITSE BANKIERS MEE

Salomon van Minden van de Amsterdamse wisselbank Aron Joseph & Co haastte zich op een avond in 1763 nog laat naar zijn kantoor in Amsterdam. Hij nam al het geld uit de kelders mee en vertrok. Het duurde de volgende ochtend niet lang voordat de schuldeisers doorhadden dat de kluis van de bank leeg was en de directeur de stad was ontvlucht. De firma Aron Joseph & Co was het slachtoffer geworden van een kredietcrisis. Een crisis waarvan Nederlandse en Hamburgse bankiers de dupe zouden worden. En waarin de Pruisische koning Frederik II probeerde het faillissement van De Neufville probeerde te voorkomen.

In 1760 bloeide het bankwezen in Amsterdam als nooit tevoren. De in de zeventiende eeuw vergaarde kapitalen zochten naar beleggingsmogelijkheden, maar in het binnenland werden die steeds moeilijker te vinden. De enige aantrekkelijke beleggingen waren overheidsobligaties. Toen in de loop van de achttiende eeuw het vertrouwen in beleggingen in het buitenland toenam en de vraag naar Hollands geld met zijn lage rente groeide, kon Amsterdam het centrum worden van het Europese geldwezen. Tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) was Amsterdam daarmee het aangewezen punt voor oorlogvoerende landen om geld te lenen. Het bankwezen was lange tijd nog niet een duidelijk gescheiden economische sector. Het waren meestal kooplieden die zich als bankier opwierpen en iemand tijdelijk krediet verschafften als dat nodig was. Kooplieden in de achttiende eeuw zagen

echter nieuwe kansen en gingen zich meer op kredietverlening en wisseltransacties richten. Thomas Hope en later zijn neef Henry Hope, bouwden in Amsterdam hun firma uit tot één van de voornaamste bankiershuizen van Europa. Deze voormalig handelaren werden professionele bankiers.

Daarnaast groeiden ook de kassiers in aantal en betekenis. Kassiers, van oorsprong de kashouders voor kooplieden en wisselaars van courant- en bankgeld, werden steeds meer verleid om over te gaan tot kredietverlening. Zij namen wissels aan en leenden geld uit met effecten, vastgoed of goederen als onderpand. Aan hun cliënten gaven zij vervolgens voorschotten op een lopende rekening. Deze cliënten kregen een soort cheque-boekje, dat de ontvanger bij de kassier kon inwisselen. De wissels werden vaak weer doorgegeven, zodat men in die

tijd regelmatig van 'wisselruiterij' sprak. Op geregelde tijden kwamen de Amsterdamse kassiers bijeen om hun onderlinge schuldvorderingen door clearing, dus zo veel mogelijk met gesloten beurs, te vereffenen.

Zwakke munten

De achttiende-eeuwse oorlogvoering werd door verbeterde wapens en de professionalisering van legers en vloten steeds duurder. Het werd steeds lastiger om deze te financieren. De financiering van oorlogen ging daarom steeds meer op krediet. Vorsten wilden maar al te graag geld lenen en moesten dus veel rente betalen. Voor deze rente sloten ze vaak weer nieuwe leningen af. Zo leende de Engelse regering tussen 1756 en 1762 in totaal

'Het bedrijf kon minder dan de helft van het bedrag van zijn schuldenaars terugkrijgen.'

vijftig miljoen pond sterling tegen een rente van circa drie procent. Een groot deel daarvan werd door bemiddeling van bankiers als Hope in Amsterdam geplaatst. Het overmaken van de subsidies, die Engeland aan zijn bondgenoot Pruisen zou betalen, geschiedde eveneens via Amsterdam, met medewerking van in Amsterdam gevestigde bankiers.

De koning van Pruisen kon in de Zevenjarige Oorlog de financiële hulp der Hollandse bankiers niet missen. Toen de oorlog, die hij tegen een coalitie van Oostenrijk, Frankrijk, Rusland, Zweden en Saksen moest voeren, voor hem een ongunstige wending leek te nemen, moest hij voor zijn financiële moeilijkheden zijn toevlucht nemen tot het slaan van zwakke munten. Hij had hier de Joodse firma Ephraïm en Itzel voor ingehuurd. (De met

▽
Frederik II, koning van Pruisen.

koper gemengde zilveren munten werden daarom ook wel Ephraïmieten genoemd.) Veel Nederlandse ondernemers stonden te springen om het zilver voor deze firma te leveren. Uiteindelijk werd de opdracht aan Leendert Pieter de Neufville gegeven. Deze jonge telg uit een oude handelsfamilie had met gedurfde transacties al flinke winsten geboekt en zijn omzet in de laatste tien jaar zien vertienvoudigen. De Neufville kreeg veel klanten in de Pruisische landen. Hij richtte zich steeds meer op de kredietverlening en leende steeds meer geld uit. Het geld dat hij binnenkreeg leende hij weer uit aan anderen. Naarmate zijn omzet steeg, ging Leendert Pieter op steeds grotere voet leven. Hij had koetsen, paarden, een jacht, buitenhuis en een collectie van 95 schilderijen. Zijn huis was zo'n overdaad dat het een 'poejerhok' werd genoemd.

Toen in de zomer van 1763 de Zevenjarige Oorlog voorbij was, daalde de waarde van koloniale waren. Kooplieden leden enorme verliezen. Veel handelaren hadden namelijk verwacht dat in vredetijd de vraag naar goederen en dus de prijs zou toenemen. Zij hadden enorme voorraden ingeslagen. Het herstel van de Duitse landen die bij de oorlog betrokken waren geweest, liet echter lang op zich wachten. Bovendien konden ook de Fransen nu zelf de zeeën weer bevaren, waardoor het aanbod van koloniale waren op de Europese markt verder steeg.

▽
In de handelscorrespondentie van de firma De Neufville uit de jaren tussen 1756 en 1764 bevinden zich allerlei stalen stof, die als voorbeeld dienden bij een schriftelijke bestelling.

▽
Het Pruisische leger ten
tijde van de Zevenjarige
Oorlog.

▽
Het oude raadhuis op de
Dam, waar de Amster-
damse Wisselbank was
gevestigd.

Veel van de Amsterdamse kooplieden hadden geld voorgeschoten gekregen en moesten dit na een paar maanden aflossen. Omdat hun voorraden veel minder waard werden en ze deze soms helemaal niet konden verkopen omdat er geen vraag was, konden ze hun leningen niet meer terugbetalen. Sommige prijzen (bijvoorbeeld suiker, koffie, cacao en indigo) daalden tot dertig à veertig procent van de oorspronkelijke waarde.

De crisis

Deze prijsdaling zorgde mede door de 'wisselruiterij' voor een groter probleem. De firma's die de leningen verstrekt hadden, konden nu hun verplichtingen niet meer nakomen aan andere firma's. Salomon van Minden van Aron Joseph & Co zag dit al aankomen. Zijn bedrijf had 800.000 gulden aan schulden bij andere bedrijven. Normaal gesproken zou dit geen probleem zijn, als het geld van de uitstaande leningen aan handelaren zou terugkomen. Maar deze handelaren waren nu niet in staat om te betalen. Aron Joseph & Co kon minder dan de helft van het bedrag van zijn schuldenaars terugkrijgen. Van Minden koos eieren voor zijn geld en vertrok met het geld dat er nog was, voordat men erachter kwam dat hij grote tekorten had.

Eén van de firma's die nog geld zou moeten ontvangen was die van Leendert Pieter de Neufville. Toen bekend werd dat Aron Joseph & Co niet meer uitbetaalde, spoedden veel mensen zich naar De Neufville om daar hun wissels in te leveren. Ze waren wantrouwend geworden en wilden hun geld zien. Omdat het bekend was dat de meeste bankbedrijven en wisselkantoren vaak samenwerkten, ging er een golf van paniek door Amsterdam. Spaarders wilden hun geld van de bank halen, en iedereen wilde van zijn wissels af. De paniek werd vergroot

toen het gerucht de ronde deed dat ook Jacob van Thiel, één van de meest gerenommeerde kassiers in Amsterdam, was gevlucht. Twee dagen later werd duidelijk dat het om Jacob van der Sleeden ging, een kleine onbeduidende kassier.

Toen moest ook De Neufville zijn deuren sluiten, vele

**'Voor deze rente sloten ze vaak
weer nieuwe leningen af.'**

andere firma's, bankiers en kassiers volgden. Ook de geldschietters begonnen elkaar onderling te wantrouwen. Was de andere kassier wel goed voor zijn geld? Al snel kon niemand meer krediet krijgen. Een reeks faillissementen volgden. Een aantal andere bankiers hebben nog getracht een steunfonds te vormen (onder andere ten behoeve van De Neufville), maar dit mislukte omdat niet iedereen meewerkte.

Internationale gevolgen

Hoewel vijftig bedrijven failliet gingen in Amsterdam, viel de grote klap van de crisis in Hamburg. Daar gingen in een paar weken meer dan zestig bedrijven over de kop door de crisis. De Hamburgse bankiers en bedrijven waren bijna allemaal slachtoffer geworden van De Neufville, die als vertrouweling van Frederik II in de Duitse landen een goede reputatie had. Van de totale schuld van 9,5 miljoen gulden was De Neufville ruim 5,5 miljoen schuldig aan ingezetenen van Hamburg. Na een paar weken klopte de Pruisische koning zelf aan bij de Amsterdamse burgemeesters om het faillissement van De Neufville op te heffen en het geld op te eisen. De stad weigerde echter de schulden van het bedrijf af te lossen. Leendert Pieter de Neufville is tot twintig jaar na de kredietcrisis van 1763 bezig geweest met terugbetalen. Een tijdgenoot schreef over hem: "matige affaires en matige versiering wel het beste dan zichzelf in die gulden slaverny en ydelheid zo diep in te wikkelen en eindelyk daardoor verloren gaan..."

LITERATUUR

C.P. Kindleberger, *Manias, Panics and Crashes: a History of Financial Crises* (Hoboken 2005)
Maarten Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Amsterdam 2002)
Isabel Schnabel, 'Liquidity and Contagion: The Crisis of 1763', in *Journal of the European Economic Association*, 2 (6), 929-968 (2004)

Schilderkunst in bloei

SCHILDERIJEN GEVEN EEN GOED BEELD VAN LEVEN IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

De Gouden Eeuw is een periode van opkomst en bloei geweest, zowel in economisch als in cultureel opzicht. In de uitwerking van het examenonderwerp over dynamiek en stagnatie in de Republiek is de nadruk komen te liggen op sociaaleconomische ontwikkelingen. Om het onderwerp tot leven te brengen is het geen slecht idee om ook kunst te betrekken in de les.

Rembrandt, 1606-1669
*De anatomische les van Dr.
Nicolaes Tulp*, 1632
Doek, 169,5 x 216,5 cm
Den Haag, Mauritshuis

Detail: De anatomische les van Dr. Nicolaes Tulp.

Het fenomenale licht valt op de hand van de dode en de opererende en docerende handen van Tulp.

De schilderijen uit de Gouden Eeuw laten tot in detail de levensstijl van de gegoede burgerij zien. Schilderen was niet alleen een kunstvorm, het groeide in de jaren na 1590 uit tot een omvangrijke bedrijfstak. Rond 1650 waren er in de Republiek tweeënhalf miljoen schilderijen te vinden. Dat de schilderkunst in de zeventiende eeuw een vlucht nam, op een wijze die ongekend is in de geschiedenis, kan alleen verklaard worden door de rijkdom van de stedelijke elite. Aan de hand van enkele schilderijen kunnen de cultuur en de sociale verhoudingen die kenmerkend waren voor die tijd getoond worden aan leerlingen.

Dokter Tulp geeft anatomische les

Het Mauritshuis in Den Haag heeft een kleine maar wereldberoemde collectie schilderijen uit de zeventiende en achttiende eeuw. De verschillende genres uit die periode in de Nederlandse kunstgeschiedenis zijn allemaal vertegenwoordigd: landschappen van Van Goyen en Van Ruisdael, stilleven van Ambrosius Bosschaert de Oude, portretten van Rembrandt en Vermeer, huiselijke tafereel van Jan Steen. Bijzonder aan de schilderkunst van de Gouden Eeuw waren de vergaande specialisaties waarmee schilders zich probeerden te onderscheiden. Daardoor is een aantal van hen tot ongekende hoogten gestegen waar het gaat om verfijning van een bepaald genre. Het beroemde Hollandse licht is bij veel van de schilders een terugkomend element. Zo zien we in schilderijen van Vermeer vaak hoe het licht binnenvalt door ramen en in de landschappen van Van Ruisdael hoe in prachtige wolkenluchten de zon doorbreekt. Rembrandt kon als geen ander spelen met licht. Een typerend schilderij voor de zeventiende eeuw van zijn hand is *De anatomische les van Dr. Nicolaes Tulp* (1632). Het is één van de belangrijkste schilderijen die Rembrandt in opdracht heeft gemaakt. Vanwege dit schilderij verhuisde hij zelfs van

Leiden naar Amsterdam. Met zijn zesentwintig jaar stond Rembrandt aan het begin van zijn carrière. Aan de hand van dit schilderij kon hij laten zien wat hij als schilder in huis had. De opdracht was afkomstig van het Amsterdamse chirurgijngilde onder leiding van dokter Nicolaes Tulp. Gilden lieten zich destijds graag portretteren. Ze waren trots op hun ambacht, kennis en status en lieten zich daarom vastleggen voor het nageslacht. Meestal werd van deze schilderijen een statig rijtje deftige heren gemaakt, waarbij het hoofd van het gilde een prominente plaats kreeg in het gezelschap. Rembrandt zou Rembrandt niet zijn geweest als hij niet zijn eigen bijzondere draai aan dit groepsportret had gegeven. In plaats van een statisch geposeerde groep chirurgijnen zien we een dynamische compositie met in het midden het lijk van de recidivist Aris Kindt. Kindt was in 1632 opgehangen en werd vervolgens als onderzoeksobject gebruikt door de geneesheren. De gildeleden staan op een onconventionele manier om dit lijk gegroepeerd. De aandacht gaat uit naar de drie handen in het centrum van de compositie. Het fenomenale licht van Rembrandt valt op de dode hand van Kindt, de opererende rechterhand van dokter Tulp en zijn linkerhand die demonstreert en doceert. De overige leden van het gilde kijken gefascineerd toe. Met dit schilderij heeft Rembrandt niet alleen een uniek portret gemaakt, maar ook een tijdsbeeld gegeven waarin de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis een belangrijke plaats innam. De les die Tulp zijn gildeleden en de kijkers meegeeft, zou kunnen worden samengevat in de spreuk: 'mens ken u zelve'. Mijn ervaring is dat leerlingen de anatomische les spannend vinden om te zien. Het feit dat bekend is wie de mensen op het schilderij zijn, inclusief het lijk, draagt hieraan zeker bij. Daarnaast is het schilderij door het formaat indrukwekkend, met afmetingen van tweeënhalf bij ruim anderhalve meter. Op de website van het Mauritshuis kan de anatomische les in detail bestudeerd worden.

Decadentie

De welstand en de decadente levenswijze van de burgerij in de achttiende eeuw komen misschien wel het duidelijkst naar voren in een reeks van vijf pastels die Cornelis Troost schilderde in 1739. Met veel ironie beeldt Troost een avondlijke herenbijeenkomst uit in een salon van een statig huis. Net zoals Rembrandt maakte Troost deze schilderijen in opdracht. Waarschijnlijk kreeg hij die van Theodoor van Snakenburg, een Leidse advocaat. De vijf schilderijen lezen als een stripverhaal *avant la lettre*: het eerste tafereel toont de heren aan het begin van de avond. Er wordt rustig een pijp gestopt, de heren wachten de gebeurtenissen af. De vijf pastels hebben ieder een eigen Latijnse titel. Op de lijst bij de eerste staat: 'Nemo loquebatur'. Dat wil zeggen: niemand sprak er. In de drie volgende tafereelen zien we de avond voor onze ogen ontrollen. De mannen gaan eten, discussiëren, spelen triktrak. Het portret van de heer des huizes dat aan één van de wanden hangt, wordt bewonderd. Gaandeweg worden de heren steeds uitbundiger. De bijeenkomst onttaardt zelfs in een waar drinkgelag met bijbehorende frivoliteiten. Er worden verhitte gesprekken gevoerd rond een wereldbol. Eén van de heren orakelt er staande op een stoel op los. Schaamteloos wordt geflirt met het dienstmeisje. Eén man urineert in een hoek van de kamer. Het derde schilderij heeft dan ook de toepasselijke titel 'Rumor erat in casa' (het werd rumoerig in huis). Het laatste tafereel laat zien hoe de mannen in beschonken toestand op huis aan gaan. De heren van aanzien hebben echter de grootste moeite de weg naar huis te vinden. Op de lijst bij dit pastel staat: 'Ibant qui poterant, qui non potuere cadebant' oftewel: wie nog kon lopen, ging heen; wie dat niet meer kon, viel om. Met deze humoristische weergave van een avond onder enkele welgestelde burgers van de Republiek geeft Troost een menselijk inkijkje in het leven van deze mensen. Voor het onderwijs zijn de schilderijen boeiend omdat een rijk achttiende-eeuws interieur gedetailleerd te zien is. Ook de kledingdracht van de burgerij wordt getoond.

▽
Pastel 1: dit tafereel toont de heren aan het begin van de avond. 'Nemo loquebatur' ('Niemand sprak er').

▽
Pastel 3: gaandeweg worden de mannen uitbundiger. Eén man urineert zelfs in een hoek van de kamer.

▽
Pastel 5: in beschonken toestand dut een van heren in, terwijl een ander orakelt staande op een stoel. 'Rumor erat in casa' ('Het werd rumoerig in huis').

STADSGEZICHTEN

Dit najaar is in het Mauritshuis een speciale tentoonstelling te zien over stadsgezichten. In de zeventiende eeuw lieten rijke burgers zich trots vastleggen, zoals te zien is in het groepsportret van Rembrandt, maar ook de steden werden geschilderd. De tentoonstelling geeft een overzicht van verschillende stadsgezichten, met beroemde voorbeelden als Vermeers *Gezicht op Delft*. Minder bekend dan Vermeer maar prachtig om te bestuderen en te vergelijken met een recent stadsplattegrond is het vogelvluchtgezicht van Amsterdam van de schilder Jan Christiaan Micker.

Achterhaald of actueel?

TWEE STANDAARDWERKEN OPNIEUW BEOORDEELD

In 1988 verscheen *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* van de Britse historicus Simon Schama. Inmiddels wordt het boek tot een van de klassiekers over de Gouden Eeuw gerekend. Maar wie leest het tegenwoordig nog? Wie durft nu te bekennen dat hij het boek destijds niet heeft uitgelezen? Het examenonderwerp biedt een kans om *Overvloed en onbehagen* te herlezen. De vraag is in hoeverre het boek aansluit bij de stofomschrijving van het eindexamen.

Het schilderij dat staat afgebeeld op het omslag is geen toevallige keuze. Het is een werk van Jan Steen uit 1655 en lange tijd door het leven gegaan als *De zogenaamde burgemeester van Delft en zijn dochter*. Op de cover is het volledige schilderij niet te zien. Het originele werk geeft aan de linkerkant een gedeelte van het statige huis weer. Het huis ligt aan de Oude Delft, de aanzienlijkste gracht van de stad. De identiteit van de afgebeelde personen is lange tijd onbekend gebleven. In ieder geval waren de namen niet bekend op het moment dat Schama het boek schreef. Tegenwoordig wordt de 'zogenaamde burgemeester' geïdentificeerd als de korenhandelaar Adolf Croeser en het meisje als zijn dochter Catharina.

'Rechte armen'

Jan Steen heeft hier waarschijnlijk geen echte ontmoeting geschilderd. De bedelaars symboliseren de 'rechte armen' en het papier in de hand van de rijke koopman geeft waarschijnlijk de legitimiteit van hun positie aan. De les die de zeventiende-eeuwers leerden is dat het belangrijk is om luie, oneerlijke bedelaars te onderscheiden van de werkelijk behoeftigen. Deze vooraanstaande burger neemt dus een weloverwogen beslissing!

Schama vermoedde dat achter het gedrag van de Nederlanders meer schuilging dan aan de oppervlakte zichtbaar was. De diepere betekenis van dit schilderij bevestigt zijn vermoeden. Dit 'mysterie van het Nederlandse temperament' wilde Schama ontrafelen. Hoe gedroegen Nederlanders zich in de zeventiende eeuw? Welke sociale ideeën gingen schuil achter hun gedrag? Schama bestudeerde met name de burgerij in het westen van de Republiek. Een overwegend stedelijk gebied met, volgens Schama,

verrassend geletterde burgers.

Om antwoorden te vinden heeft Schama een ongelooflijke hoeveelheid tekst- en beeldmateriaal bestudeerd. Liederen, emblemataboeken, faillissementsinventarissen, prenten, geschilderde en getekende portretten, genrestukken, stillevens, afbeeldingen op keramiek, wandtapijten (en nog meer).

In *Overvloed en onbehagen* richt Schama zich op de alledaagse werkelijkheid van de burgers. Hoe waren de huizen ingericht? Wat lag er precies in de linnenkast? Waarom waren loterijen zo'n groot succes? Wat beweegt iemand om te gaan speculeren met tulpenbollen? Waarom werd er bijna dwangmatig gepoetst en geboend?

Overeenkomsten?

Het gewone leven van een zeventiende-eeuwse burger komt nauwelijks voor in de stofomschrijving. De commissie koos voor een economische benadering van het onderwerp. Het uitgangspunt is de vraag hoe het kon dat de Republiek zo'n lange periode van welvaart meemaakte in de zeventiende en achttiende eeuw. De Gouden en Zilveren Eeuw worden benaderd vanuit verschillende perspectieven, namelijk vanuit de markt, de overheden en de sociale verhoudingen. Vooral de laatste invalshoek lijkt aan te sluiten bij *Overvloed en onbehagen*, speciaal de aandacht voor de sociale gelaagdheid in de Gouden Eeuw. Gekeken wordt naar het overwicht van de steden, de vrij grote sociale mobiliteit en de aanwezige standsverschillen. Maar werkt *Overvloed en onbehagen* deze onderwerpen uit op een manier die past bij de benadering van het onderwerp door de examencommissie?

Nee, helaas niet. Schama heeft een sociaal-culturele geschiedenis van de Republiek in de Gouden Eeuw geschreven. Zijn uitgangspunt was volstrekt anders dan de benadering van de examencommissie is.

Collectieve persoonlijkheid

Schama onderzocht hoe het mogelijk was dat een volk, dat onderling zo verdeeld was wat betreft taal en godsdienst, zich kon verenigen tot de Republiek. Krachtiger geformuleerd: welke moraal en wat voor gedrag vormt de basis van een volk dat zich ik korte tijd kon opwerken tot een geduchte economische macht? Schama stuitte op

Lange aanloop, zachte landing

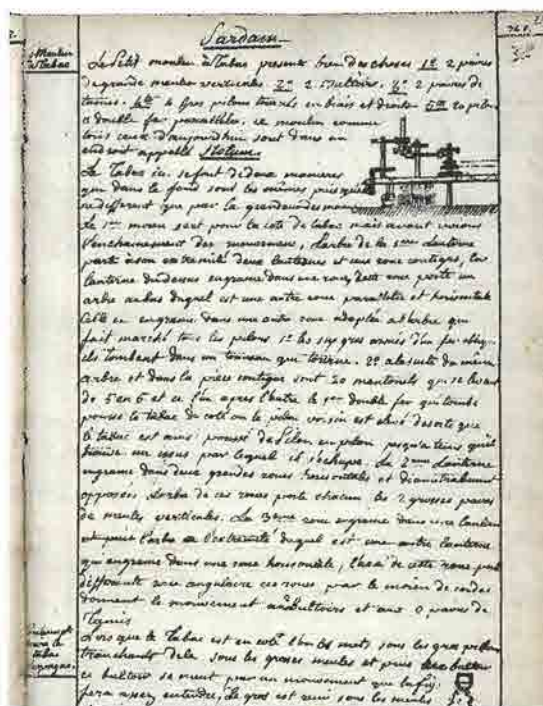
ECONOMISCHE GROEI IN DE REPUBLIEK

De Gouden Eeuw kunnen we niet herhalen, maar wel steeds beter begrijpen.

Daarbij verandert ook ons beeld van het naspel en de voorgeschiedenis. Dit artikel bespreekt in het kort de huidige stand van het onderzoek van economisch-historici.

Aan het eind van de achttiende eeuw was de Republiek der Verenigde Nederlanden het meest welvarende land van Europa. Daarna kromp de industriële sector en ging de Republiek economisch gezien achteruit. Maar het feest van de Gouden Eeuw eindigde echter niet in een luidruchtige crash. De daling had meer weg van een zachte landing, die ruim honderd jaar duurde. Pas vanaf de Bataafs-Franse tijd heerste er werkelijk een tijdlang een crisis. Het niveau van economische ontwikkeling dat de Republiek omstreeks 1675 had bereikt, was overigens zo hoog dat andere landen in Europa er pas na 1800 aan konden tippen. Dat betekent niet dat de hele bevolking van de Republiek in gelijke mate van de welvaartsgroei profiteerde. Waarschijnlijk nam de ongelijkheid in welstand vanaf de zestiende eeuw tot de negentiende eeuw voortdurend toe.

De aanloop tot de Gouden Eeuw was minstens even langgerekt als het naspel. Er was geen sprake van een plotselinge bloei, eerder van een versnelling in de economische groei die zich omstreeks 1580 aftekende en

Een bladzijde uit het verslag van de Franse reiziger Bonaventure le Turc (1776) waarin hij een tabaksmolen in de Zaanstreek beschrijft (Koninklijke Bibliotheek).

tot het derde kwart van de zeventiende eeuw aanhield, zonder ooit de spectaculaire cijfers van het huidige China te halen. De groei op zich was al lang aan de gang - daar zijn de historici het over eens. Aan het begin van de zestiende eeuw vertoonde de beroepsstructuur van het gewest Holland een tamelijk moderne aanblik: 38% in de nijverheid, 22% in de dienstensector, 39% in de primaire sector. Dat betekent dat vóór die tijd ingrijpende veranderingen moeten hebben plaatsgevonden. Over de vraag wanneer die veranderingen zijn begonnen, verschillen de meningen. Was het in de veertiende eeuw, de dertiende eeuw of nog eerder? Daarover gaat het onderzoek door.

Een breed front

Uit onderzoek van de laatste jaren is intussen al wel duidelijk geworden dat de economische groei in de Gouden Eeuw plaatsvond over een heel breed front. De stijging van welvaart kwam niet alleen door de haringvisserij, de landbouw, de Oostzeehandel (de 'moedernegotie') of de vaart op Azië. Vrijwel alle sectoren van de economie

Prof. dr. Karel Davids is hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

droegen aan de groei bij. Tussen en binnen sectoren deden zich in de loop van de tijd wel verschillen in tempo voor. De afwisseling van 'trekkers' heeft er mede voor gezorgd dat de groei eerst lange tijd kon doorgaan en daarna, vanaf het eind van de zeventiende eeuw, niet omsloeg in een scherpe daling maar eerder in een vertraging en langzame terugval.

Kort samengevat is het beeld momenteel als volgt:

- zoals de bekende studies van de Wageningse school hebben laten zien, maakte de *landbouw* een gestage groei door tussen 1580 en 1650, een terugval tussen omstreeks 1650 en 1750 en een hernieuwde groei in de tweede helft van de achttiende eeuw;
- de *haringvisserij*, die vanaf de late middeleeuwen een belangrijke bijdrage aan de export had geleverd, bleef doorgroeien tot het begin van de zeventiende eeuw maar begon daarna te krimpen – eerder dan tot voor kort werd aangenomen;
- de *walvisvangst*, die pas omstreeks 1610 op gang kwam, expandeerde snel na het midden van de zeventiende eeuw en bereikte een hoogtepunt tussen circa 1680 en 1740. Daarna ging de omvang van de vloot en de vangst flink achteruit;
- de *exportnijverheid*, die in de late middeleeuwen was opgekomen, vertoonde een versnelde groei na 1580 en maakte daarna verschillende fasen van vernieuwing en herstructurering door. De oude 'trekkers', met name de scheepsbouw, bierbrouwerij, wollen stoffenproductie en linnenweverij, verloren in de tweede helft van de zeventiende eeuw hun dynamiek maar er kwam een hele reeks nieuwe voor in de plaats, zoals de katoendrukkerij, zijdenijverheid, tabaksverwerking, aardewerkfabricage, papiernijverheid, distilleerderijen, suikerraffinage en chemische industrie, die veel werkgelegenheid verschaften en een omvangrijke en vaak hoogwaardige productie verzorgden. Pas na 1740 kromp de sector als geheel vrij sterk in;
- de belangrijkste tak van de *overzeese handel en scheepvaart binnen Europa*, de Oostzeevaart, vertoonde van de zestiende tot de achttiende eeuw een serie golfbewegingen, die ruwweg correspondeerden met die in de landbouw – niet toevallig natuurlijk, omdat deze vaart voor een flink deel om graan draaide. Ondanks de hernieuwde groei in de achttiende eeuw, lag het aandeel van Nederlanders in de totale Oostzeevaart toen overigens veel lager dan in de zestiende eeuw;
- de *intercontinentale handel en scheepvaart buiten Europa* kwam na 1590 praktisch vanuit het niets op en vertoonde tot het eind van de achttiende eeuw een sterke groei, zij het niet in alle takken in hetzelfde tempo en dezelfde mate. Het gewicht in de economie

moet trouwens niet worden overdreven. Zoals tabel 1 laat zien, waren de Aziëvaart in combinatie met de Atlantische vaart voor de Republiek, anders dan voor Groot-Brittannië en Frankrijk, omstreeks 1770 nog altijd veel minder belangrijk dan de vaart binnen Europa en het Middellandse Zeegebied. De verhouding tussen beide takken van intercontinentale scheepvaart veranderde nogal in de loop van de tijd (tabel 2): de invoer uit Azië vertoonde een flinke groei tussen omstreeks 1680 en 1730 en opnieuw in het midden van de achttiende eeuw, maar was na 1770 over zijn hoogtepunt heen, de import uit het westelijk halfrond (zoals suiker, koffie of tabak) nam scherp toe in de achttiende eeuw en overtrof na 1770 voor het eerst die uit Azië. De Atlantische vaart werd een nieuwe trekker. Let wel: het gaat hierbij om de import in Nederland: de slavenhandel in het Atlantisch gebied en de handel van de VOC binnen Azië zijn niet in de tabel opgenomen.

Oude en nieuwe verklaringen

Hoe is de langdurige groei en het blijvend hoge welvaartspeil te verklaren? Vroeger legden economisch-historici veel nadruk op factoren als de voorlijke kapitalistische mentaliteit van ondernemers, het 'ondernemersvriendelijke' beleid van stedelijke, gewestelijke en federale autoriteiten, de toestroom van geschoolde en kapitaalkrachtige migranten uit de Zuidelijke Nederlanden en de gunstige geografische ligging van de Lage Landen ten opzichte van de grote handels- en scheepvaartroutes. Die factoren worden ook nu nog als relevant gezien, zij het hier en daar met een andere argumentatie dan vroeger. Zo wordt de knooppuntpositie van de Republiek niet meer als een soort objectief gegeven beschouwd maar als een omstandigheid die mede door politieke en militaire gebeurtenissen werd gecreëerd. De Opstand en de scheiding van Noord en Zuid doorbraken de bestaande ruimtelijk-economische eenheid van de Lage Landen, wat in het voordeel werkte van Holland en in het bijzonder van Amsterdam.

In de jaren zeventig en tachtig kwamen in het onderzoek ook andere relevante ontwikkelingen en omstandigheden in beeld: de verregaande specialisatie in de agrarische sector, samengaand met een intensieve commercialisering en een uitzonderlijk sterke verstedelijking, de permanente aanwezigheid van een ruim reservoir aan vlottende arbeidskrachten vanuit omringende landen en de gemakkelijke beschikbaarheid van een overvloedige bron van energie in de vorm van turf. Sommige van deze factoren bleken later toch van minder belang te zijn dan eerst werd geclaimd. Dat de Gouden Eeuw 'uit turf werd geboren' valt moeilijk nog vol te houden als we beden-

ken dat ook in de Republiek steeds meer bedrijfstakken in de zeventiende en achttiende eeuw overschakelden op kolen en dat op grote schaal windenergie werd gebruikt voor het aandrijven van industriemolens, voor het bemalen van polders en voor het voortbewegen van schepen. Van recente datum is de aandacht voor instituties, *human capital* en technische ontwikkeling. Wat de institutionele context betreft, onderscheidde de Lage Landen

Herkomst	Nederland	Groot-Brittannië	Frankrijk
Westelijk halfrond	15,7	58,1	74,1
Azië	20,0	24,5	9,6
Europa en Middellandse Zeegebied	107,3	80,4	90,8
Totaal	143,0	153,0	174,5

Tabel 1

Periode	Azië (1770-1779 = 100)	Westelijk halfrond (1770-1779 = 100)	Azië/ Westelijk halfrond
1640-49	39	20	1.6
1680-89	52	9	4.2
1700-09	69	19	3.2
1720-29	93	25	3.3
1740-49	80	45	1.5
1760-69	107	80	1.2
1770-79	100	100	0.9

Tabel 2

zich van veel andere gebieden in Europa doordat hier relatief vroeg vrije markten voor productiefactoren grond, kapitaal en arbeid ontstonden. Handel in land en loonarbeid waren in de late middeleeuwen al heel normaal. Het gildewezen, dat zich vooral in de late zestiende en zeventiende eeuw verspreidde, vormde eerder een ondersteuning dan een belemmering van kapitalistische ondernemingen die door Hollandse kooplieden werden opgebouwd. Ook in de vorming van 'menselijk kapitaal', dat tegenwoordig als een belangrijk ingrediënt van economische groei wordt gezien, liep de Republiek lange tijd voorop. De graad van alfabetisering van mannen en vrouwen was bijzonder hoog en zowel binnen als buiten de gilden ontstond een uitgebreid stelsel van voorzieningen voor training van ambachtsleerlingen en scholing in specifieke vakgebieden (zoals het boekhouden, de landmeetkunde of de stuurmanskunst). De economische groei werd mede mogelijk gemaakt door een stroom van technische vernieuwingen. Het fluitschip, de lintmolen, de slangbrandsput, de krukas in de houtzaagmolen, de 'hollander'(pulpmolen, red.) in de papierijverheid – deze en nog talloze andere uitvindingen en grote en kleine verbeteringen zorgden ervoor dat Nederland tot ver in

de achttiende eeuw in vele bedrijfstakken productiever was en betere producten afleverde dan de meeste andere landen van Europa. De Republiek gold lange tijd als een lichtend voorbeeld op het terrein van de technische ontwikkelingen. Wie de meest geavanceerde werktuigen en productiemethoden wilde leren kennen, kon het beste gaan rondreizen in Nederland. Het reisverslag van de Fransman Bonaventure Le Turc uit 1776 is een mooie illustratie van dit soort toerisme (zie afbeelding). De opkomst van Engeland als nieuwe favoriete bestemming voor industriële spionnen in de loop van de achttiende eeuw was een teken dat Nederland op technisch gebied zijn voorsprong kwijtraakte.

De verklaring van de economische groei in de tijd van de Republiek is tegenwoordig dus iets ingewikkelder dan vroeger. De groei kan niet worden toegeschreven

aan een paar cruciale factoren, laat staan aan één doorslaggevend element. Er lag een veelzijdige combinatie van omstandigheden en ontwikkelingen aan ten grondslag. Die omstandigheden en ontwikkelingen waren ieder op zich niet uitzonderlijk, maar dat ze op een bepaalde plaats en in een bepaalde tijd samen voorkwamen was wel opmerkelijk. Dat betekent dat, anders dan tijdgenoten soms dachten, de ingrediënten voor de Gouden Eeuw niet eenvoudig konden

worden gekopieerd of gereproduceerd. De economische groei in de Republiek mondde niet uit in een industriële revolutie. Ze legde wel een stevige basis voor de overgang naar de industriële samenleving aan het eind van de negentiende eeuw in het voetspoor van Groot-Brittannië. Dankzij de economische groei vóór 1800 kon Nederland op een hoger startpunt aan die overgang beginnen dan de meeste andere landen in Europa.

LITERATUURLIJST

- Karel Davids en Jan Lucassen (red.), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005)
- Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand* (Hilversum 2001)
- Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995)
- Jan Luiten van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850* (Bergen 1991)

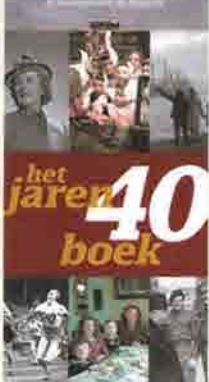
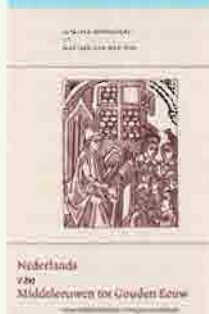
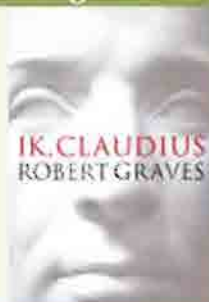
Tabel 1. Import in Nederland, Groot-Brittannië en Frankrijk omstreeks 1770, naar waarde (in miljoenen guldens)
Bron: Jan de Vries, 'Connecting Europe and Asia: A quantitative analysis of the Cape-route trade, 1497-1795', in: Dennis O.Flynn, Arturo Giráldez en Richard von Glahn (red.), *Global connections and monetary history, 1470-1800* (Aldershot 2003).

Tabel 2. Ontwikkeling van de import in Nederland uit Azië en het Westelijk halfrond, naar waarde, ca. 1640-1780
Bron: berekend op basis van Jan de Vries, 'The Dutch Atlantic economies', in: Peter Cochlanis (red.), *The Atlantic economies. Organization, practice and personnel* (Columbia 2005)

BOEKEN

Hans Pols

ZOJUIST VERSCHENEN

Tiberius Claudius was het mikpunt van spot aan het keizerlijk hof. Niets wees er op dat hij ooit nog eens keizer zou worden van het Romeinse rijk. Dus toen hij na Caligula's dood door de lijfwacht tot keizer werd uitgeroepen, was hij zelf het meest verbaasd. De klassieker over Claudius opnieuw uitgegeven. Robert Graves, *Ik, Claudius*. Mynx, € 24,95.

De Indische cultuur in Nederland wordt sinds jaren gezien als een verrijking van het nationale culturele palet. De vraag naar de betekenis van deze cultuur als postkoloniaal verschijnsel werd lange tijd niet gesteld. De wordingsgeschiedenis ervan was de uitdrukking van de naoorlogse ontworteling met het verlies van Nederlands-Indië en de komst van honderdduizenden postkoloniale immigranten. Lizzy van Leeuwen, *Ons Indisch erfgoed. Zestig jaar strijd om cultuur en identiteit*. Bert Bakker, € 19,95.

Een praktische cursus Middelnederlands en Vroegnieuwlands in een grammaticaal deel en een oefendeel met tekstfragmenten. Bedoeld voor gebruik bij een collegereeks en voor zelfstudie. Marijke Mooijaart en Marijke van der Wal, *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden eeuw. Cursus Middelnederlands en Vroegnieuwlands*. Vantilt, € 19,95.

Jan Willem Duyvendak, Ewald Engelen en Ido de Haan doen een pleidooi voor een open samenleving met een internationaal georiënteerde economie,

een beschaafde omgang met culturele verschillen en een eerherstel van de politiek als beroep. *Het hange Nederland. Pleidooi voor een open samenleving*. Bert Bakker, € 12,50.

Twee boekjes over de hoofdstad van de Graafschap. Michiel Groothedde en Jeroen Krijnen, *Vestingstad Zutphen. Elf eeuwen versterken en verdedigen*, Walburg Pers, € 16,95 en van Jeroen Krijnen, Gert Oldenbeuving en Constant Willems, *De toren van de Sint Walburgiskerk. Bouw en restauratie van een klinkend Zutphens monument*, Walburg Pers, € 16,95.

In 1956 vertrokken tien achttienjarige jongens met de boot naar Brazilië onder begeleiding van drie Karmelieter paters. In tien jaar tijd zouden ze worden opgeleid tot missionaris. In parochies die soms het oppervlakte van Nederland hadden, moesten ze de Blijde Boodschap gaan verkondigen. Rechtse militairen, linkse bevrijdings-theologen en het Vaticaan oefenden druk uit op wat ze deden. Marcel Haenen reconstrueerde het leven en werken van deze missionarissen in *Tien paters op Gods akker. De laatste Nederlandse missionarissen in Brazilië*. Prometheus, € 17,95.

De evolutietheorie dwingt de mens na te denken over het fundament van de menselijke moraal. Herman Philipse behandelt de relatie tussen ethiek en evolutie vanuit diverse wetenschappelijke invalshoeken: historisch, biologisch, filosofisch, speltheoretisch en antropologisch. Hij

laat daarbij grote denkers uit de wetenschapsgeschiedenis de revue passeren. *Ethiek en evolutie. Een hoorcollege over de geschiedenis, biologie, filosofie en antropologie van de moraal*. (8 cd's), Home Academy, € 57,50.

Een beeld van het meest bewogen decennium van de twintigste eeuw, samengesteld uit foto's afkomstig uit de collecties van het Nationaal Archief en het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Paul Brood e.a., *Het jaren '40 boek*. Waanders Uitgevers, € 14,95.

Harry Mount schreef een gids voor het Latijn, waarin hij de stof van oude schoolboeken probeert af te blazen en in een moeite door een poging doet de taal van de oude Romeinen nieuw leven in te blazen. *Et cetera en al dat andere Latijn*. Balans, € 17,50.

Integratie van immigranten is een moeizaam proces dat minstens enige generaties in beslag neemt. Pogingen tot reguleren en sturen van migratie hadden zelden het effect dat werd beoogd. De invloed van de overheid wordt overschat. Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*. Bert Bakker, € 24,95.

Jacob Frederik Muller, alias Jaco, staat in de Amsterdamse geschiedenis bekend als de grootste schurk aller tijden. Na een proces van tweeënhalf jaar werd hij op 6 augustus 1718 geradbraakt. Frans Thuijs recon-

het grote morele probleem van de zeventiende-eeuwse burgers: hoe kon je rijkdom (overvloed) en geweten (onbehagen) met elkaar in overeenstemming brengen? De burgerij leefde in redelijke welstand, maar dat gaf tegelijkertijd een besef van vergankelijkheid. In het boek ligt de nadruk op sociale processen en niet op de sociale structuur. Schama beschrijft en analyseert veel gewoontes van de burgerij, maar richt zich niet op instituties. Zo heeft Schama geprobeerd een collectieve persoonlijkheid van de Nederlanders neer te zetten. Een groot contrast met de invalshoek van de examencommissie, maar een rijk boek wat betreft het leven in de Gouden Eeuw.

Tweedehands exemplaren van *Overvloed en onbehagen* zijn vanaf €13,50 te bestellen bij bol.com.

ANNY HARTGERINK

Is het mogelijk om iets over de Republiek te zeggen zonder naar Jonathan Israel te verwijzen? Zijn *The Dutch Republic, its rise, greatness, and fall (1477 – 1806)* uit 1995 werd destijds onthaald als hét handboek voor de komende generatie en die reputatie heeft het nog steeds. In de literatuurlijst bij de stofomschrijving ontbreekt het werk dan ook niet. Sterker nog, het lijkt erop dat de stofomschrijving voor het grootste gedeelte is gebaseerd op *The Dutch Republic*.

Israel zal in meerdere opzichten tevreden kunnen zijn over de keuze voor dit examenthema. Zijn grote werk is kennelijk nog steeds relevant. Zelfs zo relevant dat leerlingen op middelbare scholen er min of meer verplicht kennis mee maken. Maar Israel zal vooral ingenomen kunnen zijn met de aandacht voor onze eigen geschiedenis. In meerdere interviews heeft hij aangegeven dat Nederlanders wat hem betreft te bescheiden zijn over hun verleden. Hij heeft het altijd betreurd dat bij Nederlandse historici geringe belangstelling voor de eigen vaderlandse geschiedenis bestaat. Er is in dat opzicht de laatste jaren zeker een kentering geweest ten gunste van het nationale verleden. De kritiek van Israel richtte zich ook op de specialismen die kenmerkend zijn voor de Nederlandse geschiedschrijving: grote overzichtswerken waarin periodes in de geschiedenis vanuit verschillende invalshoeken bestudeerd worden, komen zelden voor. Volgens de bekende historicus zijn Nederlandse historici geneigd de geschiedenis te benaderen aan de hand van statistische gegevens. Een brede geïntegreerde aanpak zien we niet terug in de behandeling van de Republiek in de examenstof. Dat zal niet toevallig zijn. Typerend is misschien de redelijk calvinistische insteek: na dynamiek

volgt stagnatie. Uitgebreid wordt stilgestaan bij wat er mis ging na de lange periode van bloei. Israel heeft zich daarentegen meer gewijd aan het beschrijven van de grootheid van de Republiek in de zeventiende eeuw. De 'vrije val' die zich in de achttiende eeuw voerde, kreeg van hem beduidend minder aandacht.

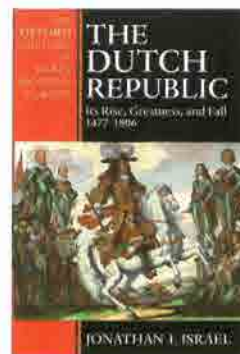
Voorspelbare sociaaleconomische aanpak

De examenmakers hebben bij hun behandeling van het onderwerp gekozen voor de lange periode: de Gouden Eeuw had op zichzelf al voldoende materiaal kunnen opleveren voor een examenthema. Toch is de achttiende eeuw er bij betrokken. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de sociaaleconomische aanpak die centraal staat. Aan de andere kant is het jammer dat dit een erg eenzijdige blik geeft op het verleden. Veel interessante thema's die Israel aan heeft gesneden, komen niet aan bod. De politieke spanningen tussen de Orangisten en Staatsgezinden, de religieuze debatten, de kunst en wetenschappen, de filosofen: ze zijn nergens te bekennen. Door deze aanpak missen de leerlingen misschien juist waarom Nederlanders in die tijd binnen Europa een heel bijzondere positie hadden. Als we vervolgens kijken naar het meer recente werk van Israel over de Verlichting, dan is het des te opmerkelijker dat hierover nauwelijks iets terug te vinden is in de stofomschrijving. Niet alleen in het werk van Israel, ook in huidige politieke debatten is het Verlichtingsdenken terug te vinden. De intellectuele discussie die in de Republiek plaatsvond, was uniek en kan, zeker met de blik van nu, interessante discussiepunten opleveren in de klas. Het lijkt bij uitstek een thema om de (betere) vwo-leerlingen mee te prikkelen, zodat ook de mogelijkheid voor een wat meer onderscheidend centraal schriftelijk ontstaat. In dit opzicht mist de stofomschrijving wat van die veel gememoreerde VOC-mentaliteit. Het had wat intellectueel uitdagender gemogen.

Voorkeur voor statistiek

Concluderend kan gesteld worden dat de kunst, de filosofie en de wetenschap zijn gesneuveld. Israel wordt bevestigd in zijn oordeel van Nederland als een land met voorkeur voor statistieken. Het is natuurlijk nog afwachten wat de examenleerlingen uiteindelijk van de Gouden Eeuw meenemen. Maar op de stofomschrijving afgaande kunnen zij straks feilloos een grafiek analyseren met de ontwikkeling van de haringvisserij ten tijden van de Republiek, terwijl zij geen idee hebben van dat grote schuttersstuk in het Rijksmuseum waar al die toeristen naar komen kijken.

DAAN SCHIJT EN MARJOUKE MAAN

Canonperikelen

De tien tijdvakken van De Rooy en de canon van Van Oostrom hebben als doel historische kennis bij leerlingen beter te laten beklijven. De VGN is blij met de aandacht die hierdoor ontstaan is voor vakinhoudelijk en goed didactisch geschiedenisonderwijs. De filosofie achter de kenmerkende aspecten is dat leerlingen bij elk aspect van een tijdvak historische voorbeelden kennen en op basis van de zo verworven overzichtskennis gebeurtenissen in de tijd kunnen plaatsen. De tijdvakken zijn opgenomen in de huidige wetgeving en we doen er nu ervaring mee op. Begin volgend jaar bespreekt de Kamer het voorstel om de canon verplicht te stellen in het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Een groep historici heeft de Kamer opgeroepen dit voorstel te verwerpen. Het is in de ogen van de VGN de taak van de wetgever te voorkomen dat docenten in hun lespraktijk komen te zitten met de brokken van twee op het oog tegengestelde principes.

Veel docenten hebben behoefte aan meer houvast bij de kenmerkende aspecten. Die houvast kan komen van de canonvensters. Het SLO maakte een opzet waarin dit wordt uitgewerkt en ook op www.entoen.nu staat een uitwerking. Dit leidt tot een programma met een zwaar accent op de Nederlandse geschiedenis. In de praktijk zal de tijd ontbreken om vensters uit de canon zo ver te openen dat de Nederlandse ontwikkelingen in

een breder perspectief geplaatst worden. Voor het onderwijs op de basisschool is dit geen groot bezwaar als in het voortgezet onderwijs de kenmerkende aspecten minder neerlandocentrisch ingevuld kunnen worden. De toegenomen aandacht voor de vakinhoud van de geschiedenislessen is winst. Bij de canon wordt met geld van de overheid op dit moment veel lesmateriaal ontwikkeld. Als nu in scholing van basisschooldocenten en invoering van nieuwe methodes voorzien gaat worden, zal het wettelijk invoeren van de canon naast de kenmerkende aspecten volgens onze leden die lesgeven in het basisonderwijs een stimulans voor het geschiedenisonderwijs op de basisscholen betekenen.

Voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs (klas 1 en 2) is het lastiger om canon en kenmerkende aspecten in praktijk complementair te laten zijn. In de eerste plaats wordt historische vorming vooral op het vmbo vaak in thematisch ingerichte leergebieden gegeven, (Rapport Van Oostrom, Deel A p. 62), terwijl goede historische vorming een chronologische aanpak vereist. Invoering van de canon zal dit probleem niet oplossen. De canon voegt wel Nederlands georiënteerde leerstof toe. In tegenstelling tot de commissie Van Oostrom (deel A p. 52) ziet de VGN hierin een potentieel probleem. Docenten geven aan nu al vaak onaanvaardbaar te moeten woekeren met hun lestijd om alle kenmerkende aspecten aan

bod te laten komen. Wanneer de canon ondoordacht verplicht wordt gesteld, schat de VGN in dat er in praktijk te weinig tijd overblijft om andere dan neerlandocentrische invalshoeken te hanteren. Dit vinden we ongewenst voor leerlingen die na klas 2 geen geschiedenis meer volgen, ruim veertig procent van alle leerlingen. Voor de grote groep leerlingen die in de Tweede Fase verder gaat met een geschiedenisprogramma op basis van de kenmerkende aspecten bestaat het risico van onvoldoende voorbereiding. Om ervoor te zorgen dat wettelijke invoering van de canon ook het geschiedenisonderwijs in de onderbouw voortgezet onderwijs versterkt, is het volgens de VGN noodzakelijk dat de wetgever het primaat legt bij de kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken, waar mogelijk deels ingevuld met vensters van de canon. Die verplichting moet ook gelden voor kerndoelen van andere vakken en leergebieden, de canon is immers meer dan een historische canon. Docenten zijn vervolgens mans genoeg om op deze wettelijke basis goed les te geven, en dat blijft het belangrijkste middel om de historische vorming van onze leerlingen te bevorderen. Daarom hoopt de VGN ook op goede nascholingsprojecten waar docenten van hun scholen ook aan deel mogen nemen.

Zie ook www.vgnkleio.nl.

Jan-Maarten de Wit, voorzitter VGN.

strueerde een misdadig leven. **De ware Jaco.** Jacob Frederik Muller, alias Jaco (1690-1718), zijn criminele wereld, zijn berechting en zijn leven na de dood. Verloren, € 29,90.

De Nederlanden werden in de zestiende eeuw langdurig bestuurd door drie opeenvolgende regentessen uit het huis Habsburg. Maria van Habsburg, de zuster van Karel V, was de tweede uit de reeks. Maar haar betekenis overstijgt de Nederlanden. Een boeiende studie behandelt haar hofcultuur. **Jacqueline Kerkhoff, Maria van Hongarije en haar hof (1505-1558). Tot plichtsbetrachting uitverkoren.** Verloren, € 29,00.

Karel V regeerde over bijna de helft van Europa en in grote delen van Amerika. Sinds de ineenstorting van het Romeinse rijk had geen heerser geregeerd over zo'n uitgestrekt rijk. In een nieuw overzichtswerk wordt niet zo zeer ingegaan op het leven van de keizer, als wel op zijn beleid en de gevolgen daarvan voor de wereldgeschiedenis. **Willems Blockmans, Karel V, keizer van een wereldrijk 1500-1558.** Omniboek, € 18,90.

In de Library of Congress in Washington bevinden zich honderden titels uit Hitlers vergeten bibliotheek, compleet met de aantekeningen die hij in boeken maakte. Dat geeft een opmerkelijk inzicht in de intellectuele wereld en de persoonlijke ontwikkeling van de nazileider; hij gebruikte kennis niet om tot inzicht te komen, als wel als bouw materiaal voor zijn we-

reldbeeld. **Timothy W. Ryback, Hitlers privébibliotheek.** Balans, € 19,90.

De herinnering aan de razzia van Putten in oktober 1944 is onuitwisbaar. Naar aanleiding van een mislukte verzetsaanval werden ruim 600 mannen opgepakt en via kamp Amersfoort op transport gesteld naar Duitsland. Slechts 48 mannen keerden terug uit de concentratiekampen. **Marleen van Westing, De kinderen van Putten. De razzia en de gevolgen.** Boom, € 19,50.

Terwijl de deportaties in Den Haag in volle gang waren, zette Adolph Stein in 1943 zijn levensverhaal op papier. Niet om zijn lot als jood te documenteren, maar om zijn verhaal te kunnen verkopen. Zijn leven, dat tot aan de bezetting de vorm van een schelmenroman had gehad, had toen al een tragische wending genomen. **Cornelie van Uuden en Pieter Stokvis, Bloemen Moezes. Het leven van Adolph Stein in de marge (1872-1944).** Bert Bakker, € 17,95.

Vadsige smulpapen, onkuise nonnen, listige Jezuïeten en domme monniken: dit waren de voorstellingen die het verlichte deel van de protestantse Republiek had van de kerk van Rome. En daarmee week men niet veel af van de beelden die het orthodox-protestantse deel der natie had. **Edwina Hagen, 'Een meer of min doodlyken haat'. Antipapisme en cultureel natiebeseft in Nederland rond 1800.** Vantilt, € 24,95.

Een buitengewoon mooi beeld van het leven in Indie en de communicatiemogelijkheden met het moederland werd ingeleid en bezorgd door Fridus Steijlen en Erik Willems in **Met ons alles goed. Brieven en films uit Nederland-Indie van de familie Kuyck.** Walburg Pers, € 19,95.

Een ruim geïllustreerd jeugdboek over de geschiedenis van ons land met verwijzingen naar websites, boeken, films en musea van NRC-redacteur Gijsbert van Es. **Verhalen van Nederland. NRC Handelsblad / Het Spectrum, € 19,95.**

De geschiedenis van het speciale onderwijs en de specifieke zorg voor slechtzienden en blinden van de laatste tweehonderd jaar weerspiegelt de wisselwerking tussen particulier initiatief, staat en samenleving. **Tastend door de tijd. Twee eeuwen onderwijs en zorg voor blinde en slechtziende mensen.** Boom, € 35,00.

Generaal Kurt von Hammerstein was chef van het Duitse leger tot de dag waarop Hitler in de dienstwoning van de generaal zijn plannen voor een tweede wereldoorlog bekend maakte. De generaal nam onmiddellijk ontslag en maakte geen geheim van zijn afschuw van Hitler en de nazi's. **Hans Magnus Enzensberger, De eigenzinnigheid van Hammerstein. Over de weigering van de hoogste Duitse militair voor Hitler te capituleren.** Cossee, € 26,90.

REGGIE BAAY

DE NJAI, HET CONCUBINAAT IN NEDERLANDS-INDIË

(Athenaeum-Polak&Van Genneep: Amsterdam 2008) 302 blz., prijs € 18,95

Ze werd 'snaar' of 'snoer' genoemd, het bargoens voor hoer of lichtekooi, of ook wel 'boek' of 'woordenboek' omdat zij de Europeaan de taal kon leren, maar ook 'meubel' of 'inventarisstuk', omdat zij soms letterlijk bij een veiling met een deel van de inventaris te koop werd aangeboden. En als ze dan toch een naam moest hebben, dan waren er maar twee mogelijkheden: Mina, als het ging om een concubine uit de burgermaatschappij, of Sarina als zij de bijzit was van een soldaat. Maar in het algemeen werd de term 'njai' gebezigd.

Het boek van Reggie Baay (1955) heeft op indrukwekkende wijze haar bestaan aan de vergetelheid ontrukkt. Baay, zelf kleinkind van een njai, wijdde al eerder artikelen aan dit onderwerp waarmee hij veel emoties losmaakte in de Indische wereld en niet alleen positieve. Veel Indo's wilden en willen er niet aan dat zij zouden afstammen van een dergelijke 'gevallene' vrouw. Maar na het lezen van dit boek zullen zij niet aan de conclusie kunnen ontkomen dat dit instituut zo wijdverspreid was, dat de njai kan worden beschouwd als de oermoeder van alle Indo-Europeanen.

Gebrek aan vrouwen

Vanaf de tijd dat de VOC-dienaar zich in Indië begon te vestigen bestond zij al. De inheemse

vrouw die niet alleen de huishoudster was van de koloniaal, maar ook het bed met hem deelde en, in veel gevallen, de moeder werd van zijn kinderen. Het was een verschijnsel waarvan iedereen wist dat het bestond, dat jarenlang fel werd bestreden, maar dat niettemin de gehele koloniale periode hardnekkig in stand bleef. De meeste werknemers van de compagnie, zeker de lagere, waren ongetrouwd. Tegelijkertijd was er een enorm tekort aan Europese huwbare vrouwen. De meeste mannen losten dit probleem op door een Aziatische concubine te nemen. Juridisch gezien hadden zij de positie van slavin. Maar als de boedjang maar even de mogelijkheid zag om te trouwen met een betere partij, dan werd de bijzit, soms samen met de bij haar verwekte kinderen, zonder pardon de deur uitgezet. Ook na de VOC-tijd veranderde er weinig. In de loop van de negentiende eeuw werd het interracial concubinaat zelfs zo omvangrijk dat het onlosmakelijk bij de koloniale samenleving in Indië behoorde. Weliswaar waren de njai's officieel geen slavinnen meer maar huishoudster, want de slavernij was afgeschaft, maar de praktijk bleef ongewijzigd. Want het was voor vele blanke mannen allang duidelijk dat dit instituut vergeleken met het reguliere huwelijk grote voordelen bood: het was gemakkelijker,

goedkoper, minder beladen en minder knellend. Voor de njai zelf was het grote voordeel dat zij het in economisch opzicht wat beter kreeg. Daar stond echter als groot nadeel tegenover dat zij voor haar eigen gemeenschap een uitgestotene werd. Daar was de njai gelijk aan een prostituee en erger nog: als moslima had zij haar religie verraden door te gaan samenleven met een 'kafir', een christen.

Pil nummer elf

Om een idee te krijgen van het beeld dat van de njai bestond maakt Baay veelvuldig gebruik van de belletristiek. En dat beeld dat daaruit oprijst is niet bepaald positief. De njai is niet alleen stuitend dom, maar ook geslepen en berekenend, niet alleen fysiek zeer onaantrekkelijk, maar tegelijkertijd ook verraderlijk verleidelijk, niet alleen willoos loyaal, maar ook gehaaid, wraakzuchtig en zelfs moorddadig. 'Pil nummer elf' was in Indië een begrip. Iedereen wist dat er vergif mee werd bedoeld, vergif waartoe de njai haar toevlucht zou nemen wanneer zij door haar toean zou worden weggestuurd. En niet alleen hij zou haar slachtoffer kunnen worden maar ook zijn (aanstaaende) vrouw. Anderzijds gebiedt de eerlijkheid te zeggen dat er in krant en boek ook wel enig leedwezen valt te bespeuren met haar lot. En dan gaat het vooral

om het feit dat zij, wanneer zij werd teruggestuurd naar de kampong, in bijna alle gevallen haar kinderen kwijtraakte. Zelfs in de harde, ploertige en horrerige wereld van de Hollandse koloniaal raakte dat soms een gevoelige snaar. Deze conclusie, samen met de beschrijving van de njais die een beter lot troffen, verschaft het boek een evenwichtige indruk. Immers, sommige mannen trouwden met hun huishoudster en erkenden de kinderen als hun wettige nakomelingen. Het moest overigens, gezien de raciale vooroordelen, in de kranten wel op enigszins besmukte wijze worden vermeld. In de huwelijksadvertentie stond dan te lezen dat deze of gene blanke 'trouwt met de moeder van zijn kinderen'. Kort na 1900 begon de koloniale wereld behoorlijk te veranderen. Door de aanleg van het Suezkanaal, maar vooral door de economische bloei, nam het aantal Europeanen in Indië sterk toe. En daarmee de behoefte om een eigen Europese wereld binnen de Aziatische te scheppen. De afstand tussen de blanke en bruine gemeenschap werd daardoor nog groter dan die al was en zorgde voor een klimaat dat wij gerust 'apartheid' mogen noemen. In deze wereld werd het interracial concubinaat meer en meer beschouwd als een ontoelaatbare schending van de morele en de koloniale codes. Het voortbestaan van het concubinaat werd gekoppeld aan de degeneratie van het blanke ras,

Moentjie

Van alle kanten namen de protesten toe. Zij richtten zich vooral op het zogenaamde

kazerneconcubinaat. Het KNIL was namelijk het enige leger dat ooit formeel toestond dat haar manschappen ongehuwd samenwoonden met vrouwen binnen de poorten van de kazerne. Jan Fuselier, zoals de gemiddelde KNIL-soldaat werd genoemd, werd toch al met de nek aangekeken, maar door dit soort arrangementen werden zij helemaal de paria's van de maatschappij. Het morele verval van het koloniale leger, dat zich onder andere uitte in een ware epidemie van geslachtsziekten, werd natuurlijk in de eerste plaats toegeschreven aan het samenleven met de inheemse vrouwen. Dat er ondanks alle ophef weinig of niets werd ondernomen had te maken met het feit dat er invloedrijke mensen waren die oog hadden voor de vele voordelen die het kazerneconcubinaat bood. Zo zorgde de njai ervoor dat Jan niet te veel dronk, een geregeld leven leidde, minder geneigd was tot prostitutiebezoek en bijgevolg veel minder kans liep op een geslachtsziekte. Niet dat de kazerne-njai nu zo'n doetje was. In onverhoopte gevallen ging zij mee op bivak en nam zelfs deel aan gevechtshandelingen. Zo kon men regelmatig op het slagveld een soldaten-njai zien met op haar hoofd de *kondepardom*, de opgebonden knot met daarin een sigaret gestoken – en in haar handen een geweer of klewang. En ook in de kazerne stond zij haar mannetje in de voortdurende ruzies met haar lotgenoten. Vandaar haar bijnaam *moentjie*, een woord dat was afgeleid van het Nederlandse mondje, want dat had zij voortdurend bij zich. Pas in 1919 zou deze vorm van concubinaat definitief verboden worden, zij

het, en dat geldt voor alle vormen ervan, het systeem tot aan het einde van het koloniale tijdperk zou blijven bestaan.

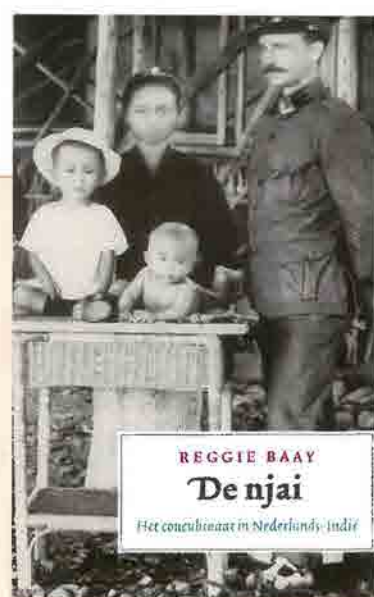
Erger dan slavernij

De zwartste bladzijden uit dit boek zijn gewijd aan het concubinaat op de plantages in Deli (Oost-Sumatra). Gemiddeld ontving zij voor haar slavenarbeid acht cent per dag, waar zestien het absolute minimum was om in leven te blijven. Het negatieve saldo werd aangevuld met prostitutie. Hetgeen de beschaafde blanke goegemeente weer uitgebreid de gelegenheid gaf zich boos te maken over de verdorvenheid van de Indonesische vrouw. Maar werkelijk hemeltergend waren de manieren waarop deze ongelukkigen, vaak voor de kleinste vergrijpen werden gestraft. Deze waren dermate vernederend dat menige vrouw voor zelfmoord koos.

Als het Baay's bedoeling is geweest om de njai, en daarmee zijn onbekende grootmoeder te rehabiliteren, dan is hij daarin volledig geslaagd. Maar het indrukwekkendst en het ontroerendst vond ik nog de laatste zinnen van het boek. Hier vertelt de auteur dat zijn vader op de achterkant van de akte van erkenning een korte aantekening maakte:

Enkele malen stond er – toen ik klein was – een Javaanse vrouw bij het hek van onze woning. Zij poogde verschillende malen met mij in contact te komen, maar telkens werd zij door ons personeel verjaagd. Zou zij...

Ger van der Drift

REGGIE BAAY

De njai

Het concubinaat in Nederlands-Indië

Nacht van de Geschiedenis

RELATIVERING MET EEN FEESTELIJK TINTJE

Van 11 tot en met 19 oktober werd voor de vijfde keer de Week van de Geschiedenis georganiseerd. Traditiegetrouw vond de afsluiting plaats tijdens de Nacht van de Geschiedenis. In het prachtige Grand Hotel Krasnapolsky was dit jaar ook VGN/Kleio vertegenwoordigd. Er waren lesjes geschiedenis volgens de tijdgeest van de jaren vijftig tot en met de jaren negentig, discussies over geschiedenisonderwijs en Joke Noordstrand overhandigde het jubileumnummer van Kleio aan geschiedenisliefhebber Jan Marijnissen.

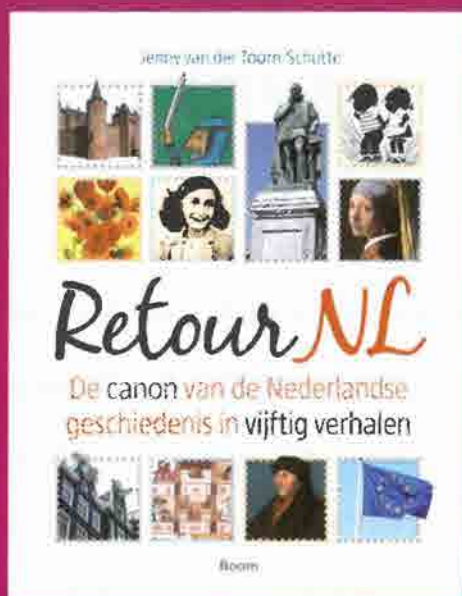
Even tevoren was Marijnissen aan de tand gevoeld door Charles Groenhuijsen die de live debatten in de grote zaal leidde. Samen met Krijn Thijs van de Universiteit Leiden en Marjan Schwegman, directeur NIOD, voerde Marijnissen een gesprek over het onderwerp van de avond: in hoeverre kunnen Nederlanders trots zijn op 'hun' verleden? Hierbij tekende het verschil tussen de politicus en de historici zich duidelijk af. Terwijl Marijnissen ervoor koos soms ongenueanceerde uitspraken te doen die hij later enigszins afzwakte, bleven Thijs en Schwegman zorgvuldig in hun formuleringen. Bijvoorbeeld over de manier waarop geschiedenis in de politiek besproken

wordt. Verbazing wekte Marijnissen vooral door zijn opmerking dat leerlingen eigenlijk nog helemaal niet toe zijn aan historisch besef gezien hun jonge leeftijd. Geschiedenisonderwijs op middelbare scholen zou dus eigenlijk weinig zin hebben. Krijn Thijs kon er niet over uit dat deze uitspraak kwam uit de mond van een politicus die als geen ander pleit voor meer historisch besef en beter geschiedenisonderwijs.

De nationale identiteit is veranderlijk

Over de canon merkte Thijs op dat de uitwerking haaks staat op de oorspronkelijke doelstelling. Het doel was om met behulp van een canon vorm te geven aan een nationale identiteit. De wetenschappers die de canon gemaakt hebben, zijn echter dusdanig genuanceerd te werk gegaan dat de vaderlandse geschiedenis nog altijd ongrijpbaar is. Het biedt daardoor geen antwoord op de vraag naar nationale identiteit. Bezoekers die hoopten antwoord te krijgen op de vraag wie nu eigenlijk dé Nederlander is, kwamen niet alleen bij Thijs van een koude kermis thuis. Tijdens de Nacht van de Geschiedenis stond weliswaar het vaderlandse verleden centraal, dat door vrijwel alle aanwezige historici werd gerelativeerd en genuanceerd. Dé Nederlander bleek niet te bestaan. De enige die hier misschien een stokje voor kon steken, had Jonathan Israel kunnen zijn. Hij is als buitenlandse historicus die zich intensief heeft verdiept in de Nederlandse geschie-

De canon van Nederland
aanschouwelijk gemaakt
voor jongeren.

Boom

Aanbevolen
voor het eindexamen
geschiedenis 2009!

www.boomsun.nl

denis van mening dat wij ons veel meer bewust moeten worden van ons bijzondere verleden. Ook Nederlands bekendste historicus Johan Huizinga heeft ooit betoogd dat Nederlanders een uniek tolerant volkje zijn. Israël was niet aanwezig en Huizinga bleek inmiddels hopeloos uit de tijd. Dit kwam het duidelijkst naar voren in het interview met de Blokkers. Blokker senior en zijn twee zoons hebben een 'baldadig' boek geschreven waarin zij juist ingaan tegen het beeld van Nederlanders als verlichte, tolerante en nuchtere types. In hun boek over twaalf moorden uit onze geschiedenis komen Nederlanders aan bod die bloeddorstig te werk gaan, die zich laten leiden door massahysterie, meegesleurd worden door regionale en religieuze geschillen en er lustig op los martelen.

De symbolische zwarte coltrui

Een taak van historici is om in roerige tijden onder verwijzing naar het verleden de boel te relativiseren, zo bewees ook promovendus Maarten van Veldhuizen. Waar Maarten van Rossem inmiddels patent op heeft, namelijk het bezweren van paniek door nuchter enkele vergelijkingen te maken met andere historische tijden, lukte Van Veldhuizen eveneens goed. Hij plaatste de huidige kredietcrisis in een historisch licht door berichten voor te lezen uit kranten van exact een eeuw geleden. Ook toen werd beweerd dat het de zwaarste tijden ooit waren. Het is kennelijk typerend voor de mens zijn eigen tijd te zien als bijzonder en afwijkend. Voor zijn verhaal ontving Van Veldhuizen 'de nieuwe Maarten van Rossem'-prijs. Het doel van de

verkiezing was om een publiek historicus te vinden die over veel zaken een mening heeft.

Van Veldhuizen kreeg toepasselijk een zwarte coltrui cadeau en bleek zich daarmee zeer vereerd te voelen.

Trotse leraren

De avond in Krasnapolsky leidde niet tot overweldigende gevoelens van vaderlandsliefde. Trots zijn op de geschiedenis van ons kleine landje blijkt voor Nederlandse historici behoorlijk lastig. Het is waarschijnlijk toch meer het domein van politici die graag in tijden van onzekerheid schermen met een gezamenlijk heroïsch verleden. Bij de uitreiking van het jubileumnummer van Kleio door hoofdredacteur Joke Noordstrand hield Jan Marijnissen wel een prachtig pleidooi voor het vak van geschiedenisdocent. Marijnissen gaf te kennen dat geschiedenisdocenten vooral kennis moeten overdragen op een ouderwetse wijze. De leerling dient gevuld te worden met historisch besef en de rol van de docent is hierbij essentieel. Daarom mogen docenten best een stuk trotser worden op hun vak. "Heb een beetje meer zelfvertrouwen", zo gaf Marijnissen het onderwijzend publiek mee. "Kom op voor jezelf en wees trots op je ambacht." De aanwezigen konden niet anders dan dit lachend beamen.

Een samenvatting geven met PowerPoint

PowerPoint van Microsoft wordt steeds meer gebruikt in het onderwijs. In dit artikel wordt ingegaan op het gebruik van PowerPoint bij het geven van een samenvatting door de docent. Op welke wijze draagt een ppt als didactisch instrument optimaal bij aan het leren en beklijven van leerstof?

De ppt is een ondersteunend medium bij het verhaal van de docent. In traditionele termen: een ppt is een plaatje bij een praatje. Laat de ppt niet de presentatie zelf zijn. De ppt heeft een belangrijke rol in het bevorderen van het actief luisteren van de leerlingen. Te vaak zien we echter dat leerlingen de ppt-teksten overschrijven en dan met hun gedachten weer afdwalen. Zeker bij omvangrijke onderwerpen die in een kort tijdsbestek behandeld moeten worden, is het voor de docent erg verleidelijk om de kernpunten nog eens helder in een ppt-samenvatting over het voetlicht te brengen. Temeer omdat de meeste leerlingen juist problemen hebben met het herkennen van de rode draad in een hoofdstuk en de samenhang tussen de verschillende onderdelen. Daarnaast vinden ze het lastig om voorbeelden (al dan niet via tekst- en beeldbronnen) te onderscheiden van de kerntekst. Via de voorbereiding thuis kan de docent in een ppt rustig de belangrijkste zaken uit een hoofdstuk inventariseren en die op een effectieve manier ordenen en presenteren. Daarbij geldt 'overdaad schaadt' en 'less is more'. Een leerling kan maximaal zeven onderdelen (afhankelijk van de leerling en de omvang en het abstractieniveau van de stof) echt tot zich nemen.

Belangrijk is, dat de tekst waarvan een samenvatting gegeven wordt niet nog eens via woorden en zinnen wordt weergegeven. Een ppt biedt de mogelijkheid voor toepassing van één van de kernbegrippen van effectief onderwijs: variërende herhaling. Als een schoolboektekst op een andere wijze in de ppt wordt gepresenteerd (schema, illustratie, geluid, actief opzeggen, in discussie gebruiken) dan stijgt het leerrendement. Dit geldt zeker voor boekteksten die onderlinge relaties beschrijven zoals

een bestuursoverzicht, een oorzaak-gevolg relatie of een ontwikkeling.

Didactische opbouw

Voor de opbouw van een ppt gelden dezelfde didactische principes als van een andere les. Bij voorkeur dient gestart te worden met een motiverende invalshoek. Een ppt biedt een scala aan mogelijkheden voor een aansprekend begin, bijvoorbeeld door een film, beeldbron, muziekfragment, krantenartikel of romanpassage te presenteren. Als de instap ook nog een vraag bevat, dan zijn de belangrijkste voorwaarden voor een effectieve les gegarandeerd. Deze vraag moet dan wel de kern en de opbouw van de rest van de les bevatten. Dan kan gestructureerd naar de beantwoording van de vraag worden toegewerkt en kunnen de leerlingen als conclusie van de ppt de vraag beantwoorden.

Veel pptdia's bevatten een korte opsomming van de onderdelen die toegelicht worden. Het blijkt dat die 'bullet-pointed-slides' nauwelijks of zelfs een negatieve bijdrage leveren aan het leerrendement. Leerlingen blijken niet in staat te zijn om de samenhang van de verschillende onderdelen te zien. Daarnaast bevatten veel opsommingen veel te veel informatie, waardoor de leerlingen de stof niet meer kunnen behappen. Een handvat is om per dia niet meer dan zeven punten te noemen, waarbij elk punt uit maximaal zeven woorden mag bestaan. Als het mogelijk is, dient een opsomming vervangen te worden door een visueel beeld als een diagram of een schema. Bij pure 'hoorcolleges' met ppt is het verstandig om in de titel van een pptdia veel informatie te geven. Kies voor een titel die de conclusie of het resultaat bevat. Dus niet:

Unie van Utrecht, maar wel: *Unie van Utrecht opmaat naar de Republiek*. Het leren van de leerlingen wordt ook versterkt door krachtig in te zetten op de introducerende en samenvattende dia's. Hierbij gelden dus de principes van elke 'goede' les: zorg dat de lijn van de les in het begin helder gepresenteerd wordt en kom aan het eind terug op de kernbegrippen.

Structuur en koppelingen

Een ppt heeft een gesloten lineaire structuur. Dat is de grote kracht maar ook de voornaamste zwakte van een ppt. Snel doorschakelen naar een andere dia of inspelen op onverwachte vragen en opmerkingen is bij een ppt een stuk lastiger. Ook voor leerlingen is dit lastig, ze kunnen niet even terugbladeren om de draad weer op te pikken. Daarom is het van belang dat in een ppt een overzicht wordt geboden van de plek van een afzonderlijke dia in het grote geheel. Op onderstaand voorbeeld zien we een structuurkolom aan de linkerkant van een dia met een overzicht van de presentatie. Door de kopjes in de structuurkolom en de titels van de dia in identiek te laten zijn aan de titels in de schoolmethode wordt het koppelings-effect nog verder vergroot.

Ook door het aanbrengen van een structuurband bovenin de dia wordt een inhoudelijke structuur geboden aan de leerlingen. Leerlingen kunnen in onderstaand voorbeeld de behandelde stof altijd plaatsen in de gevisualiseerde chronologie (tijdlijn).

Het is ook verstandig om op een dia te vermelden welke bladzijden en opdrachten van de schoolmethode behandeld worden. Leerlingen waarderen, in termen van efficiënt leerrendement, een les die het schoolboek wordt uitgelegd in het algemeen hoger dan een les naast het boek. Voor vmbo en havo-leerlingen is het goed om de bladzijde van het schoolboek te vermelden. Voor vwo-bouwenbouwleerlingen kan volstaan worden met het nummer van de desbetreffende paragraaf.

Voor leerlingen is het dus belangrijk dat ze zoveel mogelijk verbanden tussen de verschillende onderwijsmedia (mondelinge uitleg, pptdia, schoolboek, opdrachten) kunnen leggen. Laat leerlingen daarom tijdens een ppt het boek open op tafel leggen en verwijst daar regelmatig naar, zowel in het mondelinge verhaal als via de dia. Doe dit vooral bij elementen uit het schoolboek en de uitleg als:

- titels van paragrafen/alinea's;
- afbeeldingen in het boek; zeg bij welk deel van de stof ze horen of waarvan ze een voorbeeld zijn;
- bronteksten die als voorbeeld in het boek zijn opgenomen.

Afbeeldingen

Over het effect van het gebruik van afbeeldingen in een ppt laten de verschillende internationale onderzoeken wisselende uitkomsten zien. Voor het bekijken van de leerstof is het in ieder geval van belang om het aantal afbeeldingen te beperken en vooral toe te spitsen op de kernzaken van de presentatie. Het leerrendement is het grootst als een afbeelding samen met de bijbehorende diatekst op één dia wordt geplaatst en dat deze dia mondeling wordt toegelicht. Zie het voorbeeld hiernaast. Het beperken van het aantal afbeeldingen in een ppt heeft een groter leereffect, maar levert wel een lagere waardering op bij het publiek. Een lastige balans voor de docent dus.

Aantekeningen maken

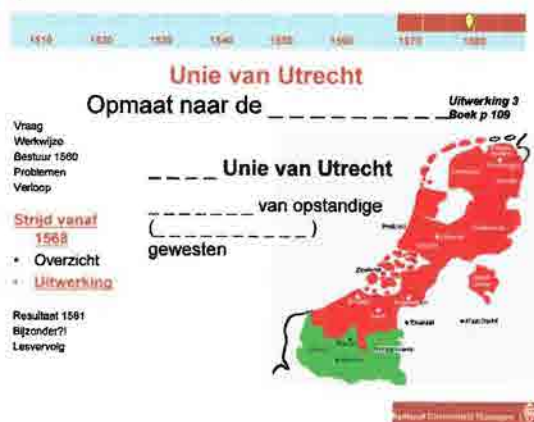
Zelfs in een saaie ppt moeten de leerlingen drie dingen tegelijkertijd doen: luisteren, kijken/lezen en schrijven/aantekeningen maken. Dat vraagt van de docent dat hij de pptdia (beeld = kijken/lezen) en zijn uitleg (woorden = luisteren) nauwkeurig op elkaar afstemt en rekening houdt met wat de leerlingen dienen te noteren (schrijven = aantekeningen maken). Naast deze activiteiten verwachten we dat de leerlingen ook actief met de informatie bezig zijn. Ze moeten zich afvragen of ze het gepresenteerde snappen en – mocht dat niet zo zijn – dat ze zelf vragen stellen. Ook weten de leerlingen dat ze bedacht moeten zijn op vragen van de docent als: Kun je hiervan een voorbeeld geven? Hoe zou je dat in je eigen woorden zeggen? Wat zou hiervan het gevolg kunnen zijn? In welke les hebben we dit ook al gezien? Wat is jouw mening hierover?

Dit probleem van 'multi-tasking' doet zich het hevigst voor bij het 'aantekeningen maken bij een ppt door leerlingen'. Afgezien van het feit dat leerlingen nauwelijks getraind worden in het maken van aantekeningen, is het

voor leerlingen sowieso lastig om een balans te vinden tussen kijken naar het scherm, luisteren naar de docent, het overschrijven van de dia's en daarna nog extra aantekeningen bij te maken.

Daarbij komt nog dat in drukke, lastige klassen het uitschrijven van volledige zinnen op veel pptdia's goed werkt om 'stille af te dwingen'. Dit fenomeen heeft weinig met 'echt' klassenmanagement of 'leren' te maken, maar als overlevingsmechanisme werkt het wel.

Om het maken van aantekeningen te stroomlijnen, is er de mogelijkheid om de dia's te ontdoen van cruciale informatie die leerlingen tijdens de ppt dit invullen. Zo heeft de docent meer zekerheid dat leerlingen de essentiële informatie noteren en hebben de leerlingen houvast (zeker de faalangstige) bij het maken van notities. Voor vmbo en havo-onderbouw kan voor extra hulp worden gezorgd door via streepjes het aantal letters van de gewenste notitie aan te geven.

Afwisseling

Vijftig minuten lang naar een ppt (hoe visueel sterk ook) kijken en tegelijkertijd luisteren naar een docent (hoe boeiend hij ook kan vertellen) is niet voor iedere leerling weggelegd. Zorg daarom voor minimaal twee momenten in een les voor een andere denkactiviteit. Omdat leerlingen de ppt meestal voor zich volgen (individueel in klassikale opstelling), zijn eenvoudige samenwerkingsopdrachten aan te bevelen. Overleg met buurman-buurvrouw of 'denken-delen-uitwisselen' is voldoende om voor variatie te zorgen. Leerlingen kan ook gevraagd worden om een bron of een illustratie uit het schoolboek vanuit de pptinformatie verklaren. Andere mogelijkheden zijn om via de ppt een puzzel of afbeeldingen te tonen waarmee ze creatief aan de slag gaan. Een (multiple choice of petje-op-petje-af) quizze via de ppt doet ook wonderen.

Voor een stappenplan bij het maken van een PowerPointpresentatie kijk op: www.vgnkleio.nl.
Klik op 'Kleio' en vervolgens op 'Kleio artikelen'.

BELANGRIJKE TIPS

- 1 Gebruik een ppt-structuurkolom, zodat leerlingen het presentatie-overzicht houden.
- 2 Gebruik een inhoudelijke-structuurband (tijd-balk o.l.d.), zodat leerlingen inhoudelijk het overzicht houden.
- 3 Zet tekst om in een schema, een diagram, een illustratie of een tabel; visualiseer de tekst.
- 4 Besteed vooral aandacht aan de eerste (introducerende) en laatste (concluderende) dia's. Zorg dat die op elkaar afgestemd zijn.
- 5 Geef in 'echte hoorcolleges met ppt' de dia's een titel met veel informatie; kies voor een deductieve aanpak waarin de titel een conclusie/resultaat bevat.
Dus niet: Unie van Utrecht. Maar wel: Unie van Utrecht, opmaat naar de Republiek.
In een ontdekkende, activerende les, waarbij de docent de leerlingen dit als conclusie wil laten trekken, gaat dit principe niet op.
- 6 Zorg voor afwisseling na 15 minuten. Creëer enerzijds een rustmoment en anderzijds een andere denkactiviteit, zodat leerlingen weer bewust worden van de lijn van het verhaal en anderzijds weer 'fris' worden.

Kant en klare PowerPointpresentaties voor het geschiedenisonderwijs, die echter lang niet allemaal aan de didactische criteria voldoen: <http://histoforum.digischool.nl/lesmateriaal/powerpoint.htm>

LITERATUUR

- Alley, M. (2003). *The Craft of Scientific Presentations*. New York: Springer-Verlag.
- Blöckzijl, W. en Naeff, R. (2001). 'Zoevende zinnen en vliegende vlakken. Adviezen voor PowerPoint-presentaties.' In: *Onze Taal* 70 (12).
- Blöckzijl, W. en Naeff, R. (2001). 'Het publiek kijkt zijn ogen kapot. Een onderzoek naar publiekswaardering voor PowerPoint.' In: *Tekst(blad)* 7 (2).
- Maxwell, A. (2007). 'Ban the Bullet-point! Content-Based PowerPoint for Historians.' In: *The History Teacher*, volume 41, no 1, november 2007, pp. 39-54.
- Mayer, R.E. (2001). *Multimedia Learning*. Cambridge (NY-USA): Cambridge University Press.

RUDOLF DEKKER, *MEER VERLEDEN DAN TOEKOMST. GESCHIEDENISSEN UIT VERDWIJNEND NEDERLAND*

(BERT BAKKER: AMSTERDAM 2008), 336 BLZ., € 24,95

Het motief van Rudolf Dekker, docent aan de faculteit voor Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmusuniversiteit te Rotterdam, om dit boek te schrijven is wel bijzonder: volgens hem wordt niet alleen de toekomst steeds onzekerder door de angst voor het wassende water en de toenemende tegenstellingen op religieus gebied, maar lijkt ook het verleden steeds ongewisser te worden. De geschiedenis is immers maakbaar en degenen die deze taak op zich hebben genomen, de historici dus, zijn steeds minder zeker van hun zaak. In zijn perceptie regeert in de moderne geschiedschrijving het consensusmodel zozeer dat zelfs de bezettingsjaren geen schurken of helden meer kennen, maar slechts nog accommoderende Nederlanders. Het huidige Nederlandse geschiedbeeld is het resultaat van een selectief geheugen. Aan de hand van een aantal thema's uit de vaderlandse geschiedenis wil Dekker laten zien waarom dat zo is en welke mogelijkheden er zijn om haar anders dan gebruikelijk te bekijken. Zo krijgt het grijze verleden misschien weer wat meer kleur. Wat de Gouden Eeuw aangaat wijst de auteur erop dat hierover onder historici maar weinig controverses zijn en dat het historisch onderzoek vooral meer informatie heeft aangedragen. Zo is de modernegotie, de handel met het Oostzeegebied dus, vooral belangrijk geweest omdat zij de Republiek voorzag van goedkoop Pools graan, waardoor de verstedelijking mogelijk werd en daarmee de opbloeiende burgerlijke cultuur. In Polen echter trad daardoor een refeodalisering op waardoor, als je

het anders bekijkt, de Hollandse vrijheid werd mogelijk gemaakt door de Poolse onvrijheid. Volgens Dekker is de rol van landbouw en veeteelt, alsmede die van de visserij lang onderbelicht gebleven. Ook de industrie, vooral de wapenindustrie, heeft naar zijn idee te weinig aandacht gekregen. In het verlengde van deze belangrijke tak van nijverheid werd de Republiek een centrum van wapenhandel, waarin vooral de Amsterdamse familie Trip een grote rol speelde. Zij bouwde een handelsimperium op in de wapenhandel en liet van de revenuen ervan een monumentaal pand bouwen in Amsterdam, waar nu de KNAW zit. Nuances vallen er ook aan te brengen in de rol van de VOC en WIC. In de historiografie is die van het eerste bedrijf wat over- en die van het laatstgenoemde wat onderschat en gezamenlijk is hun bijdrage aan de Nederlandse economie wat naar beneden bijgesteld. Een andere kwestie is de internationale economische context. De economie van de Gouden Eeuw is vooral in betrekkelijk isolement geanalyseerd, waardoor Nederlandse historici de verklaring van het economische wonder nog vooral zoeken in endogene factoren. In de buitenlandse literatuur echter wordt vooral benadrukt dat de Republiek profiteerde van de problemen in de rest van Europa. Dekker ziet er geen been in een variant op de Weber-these van stal te halen. Volgens de Duitse socioloog Weber (1864-1920) viel de bloei van het kapitalisme in de noordelijke landen vooral toe te schrijven aan de geest van het calvinisme. Protestantisme waren immers zuinig, spaarzaam en ijverig.

Dit in tegenstelling tot de *conspicuous consumption* in de delen van Europa die nog onder het gezag van Rome vielen. Volgens Dekker was deze opvatting zo gek nog niet, al wijst hij vooral op het feit dat in de landen die Weber op het oog had meer mensen leerden lezen en schrijven dan in de katholieke landen; immers zij werden geacht de bijbel zelf te lezen en daarnaast nog zo veel mogelijk ander religieus drukwerk. En onderwijs is altijd een belangrijke voorwaarde voor economische groei. In samenhang met het laatste moet ook aandacht worden besteed aan het postverkeer. Er kwamen geregelde postdiensten in heel Europa maar in de Republiek was het postverkeer, onder supervisie van de overheid, geperfectioneerd. Daardoor was Amsterdam niet alleen het middelpunt van de Europese handel, maar ook het internationale zenuwcentrum van economisch en politiek nieuws. Volgens de auteur is het niet overdreven hier te spreken van een regelrechte communicatierevolutie. Jammer is dat Dekker weinig directe aandacht besteedt aan de stagnatie van de Republiek, immers een belangrijk onderdeel van het examenonderwerp. In plaats daarvan geeft hij eerder antwoord op de vraag waarom de industriële revolutie hier zo laat begon. Ik moet zeggen dat de schrijver erin slaagt de historisch geschoolede lezer op een bijzonder plezierige wijze op de hoogte te brengen van de huidige stand van zaken in het historisch onderzoek. Tot nog toe: alle lof!

Ger van der Drift

TINE DE MOOR & JAN LUITEN VAN ZANDEN, *VROUWEN EN DE GEBORTE VAN HET KAPITALISME IN WEST-EUROPA*.

(BOOM: AMSTERDAM, 2006), 121 blz., € 18,50.

TINE DE MOOR &
JAN LUITEN VAN ZANDEN
VROUWEN
IN DE GEBORTE
VAN HET KAPITALISME
IN WEST-EUROPA

Boom

Janne en Adriaen hadden beloofd met elkaar te trouwen, maar tot een officieel huwelijk was het nog niet gekomen. Dat zou gebeuren als daar economisch ruimte voor was. Toch sliepen ze geregeld met elkaar. Janne woonde bij haar moeder en stiefvader, maar op zeker moment wilden die niet meer voor Janne

onderhoud opdraaien. Ze moest maar voor zich zelf gaan zorgen en werk gaan zoeken. Dat laatste vond ze in Kouwekerke. Ze trok daar in bij een andere man die een kind bij haar verwekte. Vervolgens probeerde Adriaen onder zijn huwelijksbelofte aan Janne uit te komen, maar zij wilde hem er aan houden. En dat ze nu als 31-jarige een kind bij een ander had, was toch vooral een gevolg van het feit dat hij al acht jaar talmde met het huwelijk. Zo getuigde zij in 1505 in het Zeeuwse Kouwekerke. Dit verhaal klinkt verbazingwekkend modern en voor grote delen van de wereld is het nog steeds uitzonderlijk. Maar niet voor West-Europa. Want daar ontwikkelde zich aan het einde van de middeleeuwen een huwelijkspatroon waarvan we in het verhaal van Janne de kenmerken zien: de relatieve hoge leeftijd waarop getrouwd werd, het trouwen met wederzijdse instemming van bruid en bruidegom en

het gegeven dat kinderen op zeker moment het ouderlijk huis verlieten om een eigen huishouden te beginnen. Voor het ontstaan van dit Europese huwelijkspatroon waren drie zaken van belang. Allereerst de doctrine van de rooms-katholieke kerk dat er onder de huwelijkspartners wederzijdse instemming over het huwelijk moest bestaan. Dan een vorm van erfrecht waarin vrouwen gelijke rechten hadden op een erfenis als mannen. En ten slotte de mogelijkheid van mannen en vrouwen om op de arbeidsmarkt te kunnen opereren. Het optreden van de Zwarte Dood heeft het hele proces aangezwengeld en versterkt omdat het de vraag naar arbeidskrachten vergrootte. Er ontstonden tussen de generaties en de seksen die relatief egalitaire verhoudingen die zo kenmerkend zijn voor het Europees huwelijkspatroon.

De consequenties mogen niet onderschat worden. Ten eerste werd het belangrijk te investeren in opleiding en scholing: niet de hoeveelheid kinderen, maar de kwaliteit ervan werd belangrijk voor de toekomst. De kinderen moesten op eigen benen kunnen staan. Ten tweede verzwakte de positie van de ouderen; op hun oude dag konden zij niet rekenen op de materiële steun van hun kinderen. Ten derde waren de kleine huishoudens kwetsbaarder voor tegenslagen dan die van de *extending families* elders. Er moesten dus instellingen

komen die zorg gingen dragen voor de zwakken in de vorm van weeshuizen, oude mannen- en vrouwenhuizen en begijnhoven. Die toenemende investeringen en participatie op de arbeidsmarkt waren voorwaarden voor de economische expansie van de landen rond de Noordzee in de zeventiende eeuw.

Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden schreven een prikkelend essay over deze complexe materie die echter een uitgebreidere behandeling verdiend. Veel vragen blijven onbeantwoord; hun betoog is nog te abstract en modelmatig. Bovendien zit er iets vreemds in dat model: als loonarbeid een voorwaarde is voor het ontstaan van het Europees huwelijkspatroon, hoe kan dat huwelijkspatroon dan op zijn beurt zorgen voor het ontstaan van het kapitalisme? Dat was er toch al, want anders was er geen loonarbeid geweest! Daarnaast is de titel misleidend. Want niet de relatie tussen vrouwen en kapitalisme, maar die tussen het westers huwelijkspatroon en kapitalisme staat in hun these centraal. En toch leverden De Moor en Van Zanden een inspirerende aanzet voor een interessante discussie.

Hans Pols

PATRICK DASSEN EN PETRA GROEN (RED.), *VAN DE BARRICADEN NAAR DE LOOPGRAVEN. OORLOG EN SAMENLEVING IN EUROPA, 1789-1918*.
(BERT BAKKER: AMSTERDAM 2008) 284 BLZ., € 22,50.

Deze gevarieerde bundel oorlogsgeschiedenis is samengesteld naar aanleiding van het examenonderwerp *Ten oorlog!* Dat oorlogen niet meer benaderd worden als exclusieve militaire aangelegenheden is volgens de samenstellers van deze bundel een goede ontwikkeling. De inhoud is niet vastgepind op de stofomschrijving, waardoor het boek toegankelijk is voor een breed geïnteresseerd publiek. De vraag waarover het boek gaat is: welke veranderingen in oorlogvoering en samenleving in de 'lange negentiende eeuw' (1789-1919) kunnen licht werpen op het ontstaan van de eerste totale oorlog van de twintigste eeuw? In het openingsartikel wordt aangetoond 'dat sinds de Franse Revolutie de bevolking en de samenleving nauw bij de oorlogvoering betrokken zijn geraakt en dat de contouren

van een totale oorlog hier en daar al zichtbaar werden.' Het tweede artikel bespreekt de wapentechnologische ontwikkeling en de invloed ervan op het militaire optreden in Europa. 'Deze ontwikkeling was het gevolg van de industriële revolutie ... De snelheid waarmee de wapens werden ontwikkeld en geproduceerd was ongeëvenaard.' De bijdrage over de Krimoorlog beschrijft redelijk uitvoerig de achtergronden van het conflict en gaat ook in op de rol die Oostenrijk speelde. De Frans-Duitse oorlog wordt vervolgens besproken. Naast de politieke overwegingen en militaire zaken, wordt gekeken naar de manier waarop Duitsland de oorlog ervaren heeft. In 1870 was Duitsland allerm minst een eenheid. Toch was er bij het uitbreken van de oorlog 'ruime steun in de publieke opinie' voor Bis-

marck. Maar de Pruisische regering handelde alsof het te maken had met een enorme weerstand van de bevolking. Waarom eigenlijk? In de laatste bijdrage wordt onderzocht wat de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog voor Duitsland waren. De invalshoek is de plaats die de Eerste Wereldoorlog zelf krijgt in de Duitse geschiedenis. Volgens de auteur zijn de gebeurtenissen tijdens de Eerste Wereldoorlog desastreus geweest voor Duitsland. Stromingen en ontwikkelingen die al voor 1914 aanwezig waren, zoals militarisme, sociaal-darwinisme en ondemocratisch denken, werden door het verloop en verlies van de oorlog versterkt. Duitsland is totaal ontwricht uit de Eerste Wereldoorlog tevoorschijn gekomen.

Hans Pols

JAN PAUL SCHUTTEN, MET STRIPS VAN PAUL TENG, *KINDEREN VAN AMSTERDAM*.
(NIEUW AMSTERDAM UITGEVERS: AMSTERDAM, 2007) 178 BLZ., PRIJS € 14,95.

Het is heel bijzonder dat een geschiedenisboek voor kinderen de Gouden Griffel krijgt. *Kinderen van Amsterdam* is geen historische jeugdroman maar valt mijns inziens onder de categorie non-fictie. De ontwikkeling van de stad Amsterdam wordt in negen verhalen - vanaf haar ontstaan in de late middeleeuwen tot het heden - verteld. Ieder verhaal begint met een zwart/wit strip waarin de hoofdpersoon kind

is en iets spannends beleeft. Zelfs als volwassene heb je de neiging om de kleurpotloden te pakken en de plaatjes van terpwoningen of middeleeuwse straten in te gaan kleuren. Waarschijnlijk heeft striptekenaar Paul Teng het niet als didactisch instrument bedoeld maar door het inkleuren kunnen leerlingen zich nog beter verplaatsen in een bepaalde periode. Het is in ieder geval goed bruikbaar als je een

moeilijk onderwerp als de reformatie in de klas behandelt. Reyer (Koopmannen, kapiteins en koekenbakkers) woont met zijn moeder en oom een mis bij waarin voor koopman Meindert Jansz. wordt gebeden. Meindert heeft veel mensen bedrogen maar omdat hij een enorm bedrag aan de kerk heeft geschonken zal god hem minder zwaar straffen. Kortom, een prachtige inleiding om het begrip aflaat te bespreken.

Na het stukje strip gaat het verhaal in een moeite door in lopende tekst. Aan de onderkant van de tekstbladzijden staan kleine blokjes met aardige wetenswaardigheden, bijvoorbeeld over waarom kinderen bier dronken en hoe vreselijk de stank van de grachten was.

Twee verhalen gaan over de eerste bewoners van Amsterdam in de late middeleeuwen en twee verhalen gaan over het geloof in de zestiende eeuw. Maar liefst drie verhalen spelen in de zeventiende eeuw en behandelen de handel met de Oostzee, het leven van

Rembrandt en misdaad in combinatie met straf. Het verhaal van Netje Asser gaat over immigratie en sociale ongelijkheid in de negentiende eeuw en tot slot een verhaal over de Tweede Wereldoorlog. Het is jammer dat er geen verhaal over verzuiling en provo is opgenomen, waarbij juist Amsterdam een prominente rol heeft gespeeld.

Kinderen van Amsterdam is geschreven voor kinderen vanaf 9 jaar maar mijns inziens ook geschikt voor de onderbouw. Het taalgebruik is eenvoudig en de soms lastige onderwerpen worden helder en overzichtelijk

behandeld. Als docent kun je sommige verhalen gebruiken om voor te lezen of je kunt een strip als 'warming up' inzetten.

Paul Teng (1955) tekent voornamelijk realistisch historische strips en heeft een uitgebreid oeuvre opgebouwd. Jan Paul Schutten (1970) debuteerde in 2003 met *Ruik eens wat ik zeg, de taal van dieren en planten*. Zijn laatste geschiedenisboek heet *Kinderen van Nederland* en sluit aan op de televisieserie *Het verleden van Nederland*, en verschijnt dit najaar.

Joke Noordstrand

MIJN DAGBOEK: OORLOGSKRONIEKEN VAN KEES TETTEROO 1936-1945.

SAMENSTELLING GEMMA M.M. VAN WINDEN-TETTEROO, (APRILIS: ZALTBOMMEL 2007) 518 blz., € 34,90.

Eind 1936 begint de dan veertienjarige Kees Tetteroo op verzoek van zijn oudere broer Tom, die als missionaris naar Nieuw-Guinea vertrok, aan een dagboek. In 1944 kent dat dagboek al zeven delen. Het zijn vooral de bijzondere omstandigheden van die tijd en Peters ondernemende karakter die het dagboek zo omvangrijk maken. In het voorlaatste oorlogsjaar is hij niet tevreden over het resultaat en begint hij, na een eerdere poging, aan een nieuwe bewerking van het oude materiaal. Op 3 maart 1945 eindigt die bewerking en resten er alleen nog wat aantekeningen die doorlopen tot 5 mei van dat jaar.

Op die dag vindt in Den Hoorn, toen nog onder de rook van Delft, een klein drama plaats. Een groepje jongens staat 's ochtends bij elkaar, waarschijnlijk in een opgewonden stemming de komende bevrijding te bespre-

ken. Maar samenscholing is nog verboden en Duitsers vuren op het groepje. Het schot mist doel. De aanstaande schoonvader van Tetteroo komt juist op dat moment de kerk uit en wordt dodelijk getroffen door de afgeketste kogel. Ook daarvan maakt hij nog een korte aantekening met de vermelding dat die nog uitgewerkt moet worden. Waarom dat nooit gebeurd is, blijft een raadsel. Tetteroo is in 2001 overleden.

Als veeverloskundige kan hij zich met een *Sonderausweis* op zijn motor redelijk vrij door het Westland bewegen. Hij fotografeert, kan aan materiaal komen en is nieuwsgierig. Zijn dagboeken vult hij aan met zelfgemaakte foto's, krantenknipsels, pamfletten, proclamaties en advertenties. Dat levert veel ooggetuigenverslagen op, zoals dat van de gevechten om Ypenburg met foto's van vliegtuigwrakken en verwoeste

huizen. Uit een van die wrakken vist hij een leren jas op die hij door de schoenmaker zwart laat maken en later van een gaatje tussen de knopen voorziet waardoor hij met zijn verborgen camera kon fotograferen. Zo kan hij in zijn dagboek goed vastleggen hoe de oorlog ingrijpt op leven in zijn gemeenschap. Bang is hij niet. Overal waar een vliegtuig was neergestort, een bom was gevallen, huizen verwoest en mensen waren opgepakt, gaat hij poolshoogte nemen. Zelf wordt hij ook twee keer opgepakt bij een razzia. Maar beide keren weet hij te ontkomen. Naast al deze belevenissen vermeldt hij ook nog het grote oorlogsnieuws en voorziet dat van commentaar. Werkelijk een prachtig tijdsdocument van een bewogen periode dat bovendien schitterend is uitgegeven.

Hans Pols

Aanbod basis- en voortgezet onderwijs

MUSEA

MUSEUM CATHARIJNECONVENT, UTRECHT

Hadden middeleeuwen helden en idolen? Vierden zij ook Sinterklaas? Waarom gaan mensen een klooster in? Het Museum Catharijneconvent geeft antwoord op deze vragen. Eeuwenoude beelden, spannende spotschilderijen, relikven van heiligen en een spijkerbroek van Gsus. Het

is een greep uit de gevarieerde collectie van het museum die de periode van de vroege middeleeuwen tot heden beslaat. Wat deze voorwerpen verbindt, is dat ze inzicht bieden in de invloed die het christendom heeft op onze hedendaagse samenleving. Het Museum Catharijneconvent biedt een uitgebreid onderwijsprogramma van (inter)actieve rondleidingen tot les- en

scriptiepakketten. Een voorbeeld: *Naar de hemel en weer terug*. Is er leven na de dood? Aan de hand van thema's als hemel en hel, kloosters, heiligen en kruistochten komen leerlingen meer te weten over de mysterieuze middeleeuwen. Bestemd voor voortgezet onderwijs (onderbouw en Tweede Fase). Geen kosten. educatie@catharijneconvent.nl

KUNSTHAL, ROTTERDAM

Glorie van Rome. Burgers, keizers & gladiatoren

De Romeinen keren terug naar Nederland. Met topstukken uit Italiaanse en Nederlandse collecties

presenteert de Kunsthal Rotterdam een omvangrijke tentoonstelling over de klassieke cultuur. Ruim 450 objecten, variërend van marmeren sculpturen, verfijnde sieraden, glaswerk

en munten geven de indruk van religieuze beleving, persoonlijke verzorging en huisvesting van de inwoners van het Romeinse keizerrijk (27 v.Chr - 395 n.Chr.) De tentoonstelling laat zien dat

Rome onder haar keizers een internationale grootmacht was, dominant op zowel politiek, economisch, militaire als cultureel vlak. Tot en met 8 maart 2009. www.kunsthal.nl

advertentie

Nascholing Geschiedenis

voor docenten havo en vwo

HET NIEUWE EINDEXAMENPROGRAMMA

Het nieuwe examenprogramma havo/vwo stelt andere eisen aan vak kennis en didactische kennis van docenten. CNA organiseert in samenwerking met de EHvA, ILO en IVGD een nascholingsprogramma waarmee docenten bekend worden met inhoud en didactiek van het nieuwe examenprogramma. De nascholing bestaat uit bijeenkomsten van een dag (10 tot 17 uur). In de ochtend wordt steeds één tijdvak behandeld door een vakinhoudelijk expert. In de middag is er aandacht voor de didactiek. De bijeenkomsten vinden plaats in Amsterdam. De kosten bedragen € 225 per persoon per dag.

U kunt zich aanmelden voor de nascholing door een inschrijfformulier te downloaden of aan te vragen bij Inge Bakker, ibakker@cna.uva.nl, 020 525 1223. Kijk voor het volledige programma op www.centrumvoornascholing.nl

Vrijdag 30 januari 2009

De achttiende eeuw: tijd van pruiken en revoluties

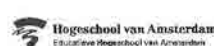
Ingegaan wordt op de kenmerkende aspecten van de achttiende eeuw ('tijd van pruiken en revoluties') zoals die in het nieuwe eind-examenprogramma zijn voorgeschreven. Spreker: prof. dr. W.W. (Wijnand) Mijnhardt

Vrijdag 27 maart 2009

De eerste helft van de twintigste eeuw: tijd van de wereldoorlogen

Ingegaan wordt op de kenmerkende aspecten van de eerste helft van de twintigste eeuw ('tijd van de wereldoorlogen') zoals die in het nieuwe eindexamenprogramma zijn voorgeschreven. Spreker: prof. dr. J.C.H. (Hans) Blom

CULTUURHISTORISCH MUSEUM 'SORGDRAGER', HOLLUM, AMELAND

Wanneer je, zoals de Amelanders, eeuwenlang geïsoleerd op een eiland woont, ontstaat er een heel eigen cultuur. Wat dat precies inhoudt, ziet u in het museum Sorgdrager. Op Ameland woonden veel commandeurs: kapiteins van onder andere de walvisvaart en koopvaardischepen. Op het eiland

woonden ze in de commandeurswoningen. Eén van die huisjes, in 1751 door Pieter Cornelis Sorgdrager gebouwd, vormt het hart van het museum en bevat een mooie achttiende-eeuwse stijkkamer. Het museum biedt een goed overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van Ameland en de historie van de walvisvangst. Voor openingstijden en prijzen zie: www.amelandermusea.nl

STEDELIJK MUSEUM, ALKMAAR *Macht en Mystiek, Egmond in de middeleeuwen*

In het kader van de landelijke manifestatie 'Verleden van Nederland' organiseert het Stedelijk Museum Alkmaar tot 6 april 2009 de tentoonstelling 'Macht en Mystiek. Egmond in de middeleeuwen'. Egmond doorliep een belangrijke periode in de vaderlandse geschiedenis. Het begon met de kerstening van Egmond en Egmond aan Zee door monnik Adalbertus. De

periode eindigde met de vernietiging van de abdij en het kasteel van Egmond in 1573. Met behulp van schilderijen, tekeningen, prenten, archeologische vondsten, handschriften en abdijschatten staat de tentoonstelling stil bij vier periodes: de oorsprong van de abdij en de verwoesting, de glorieperiode, de ondergang en de beeldvorming ná 1573. Voor het voortgezet onderwijs is er een onderwijspakket samengesteld. www.stedelijkmuseumalkmaar.nl

ALLARD PIERSON MUSEUM, AMSTERDAM

Romeyn de Hooghe, De verbeelding van de late Gouden Eeuw
In 2008 is het driehonderd jaar geleden dat de prentmaker en boekillustrator Romeyn de Hooghe overleed. De Hooghe documenteerde zijn eigen tijd met nieuwsprenten waarop bijvoorbeeld de oorlog tegen Frankrijk of de strijd tegen de Turken uitgebeeld

werd. Ook illustreerde hij honderden boeken op wetenschappelijk, politiek en godsdienstig gebied. Naast grafisch werk - zo'n 4300 prenten! - maakte of ontwierp De Hooghe medailles, bokaal, wandschilderingen en gebrandschilderde ramen, ter meerdere glorie van zijn opdrachtgevers. Daarnaast maakte hij ook satirische prenten en voorzag hij boeken met

een libertijnse inhoud van vrijmoedige plaatjes. Het maakte hem niet alleen tot een gewild maar ook tot een omstreden kunstenaar. In een felle pamflettenstrijd in 1690 werd hij beticht van pornografie en diefstal. Sindsdien heeft hij een slechte reputatie. Te zien tot en met 8 maart 2009.

www.allardpiersonmuseum.nl

FRANS HALSMUSEUM, HAARLEM
De Gouden Eeuw begint in Haarlem

Met de grote tentoonstelling 'De Gouden Eeuw begint in Haarlem' wil het Frans Hals Museum zichtbaar maken dat de schilderkunst juist in de stad Haarlem revolutionaire ontwikkelingen heeft door- gemaakt. Aan het eind van

de zestiende eeuw ontstond er een snelle economische groei die grote welvaart bracht, ook binnen de middenklasse. Veel vroeger dan in andere steden leidde dit tot een totaal ander soort koperspubliek en andere opdrachtgevers dan voorheen. Hierdoor is in ca. twintig jaar tijd een totale verandering van onderwer-

pen in de schilderkunst te zien. Artistiek gesproken is Haarlem dan ook de bakermat van de Gouden Eeuw. Onder de ruim 130 schilderijen in 'De Gouden Eeuw begint in Haarlem' zijn vele topstukken van onder anderen Salomon van Ruysdael, Jacob van Ruisdael, Pieter Saenredam, Gerrit Berckheyde, Jan Steen en Pieter

Claesz uit belangrijke museumcollecties en particuliere verzamelingen, aangevuld met sleutelstukken uit de eigen collectie. Nog te zien tot en met 1 februari 2009, www.franshalsmuseum.nl

GRONINGER MUSEUM,
GRONINGEN

J.W. Waterhouse, Betoverd door vrouwen

Het Groninger Museum presenteert van 14 december 2008 tot 3 mei 2009 de grootste overzichtstentoonstelling van de Britse kunstenaar John William Waterhouse (1849-1917). Waterhouse maakte naam in de jaren zeventig van

de negentiende eeuw met opzienbarend oorspronkelijke en vaak melancholische schilderijen en tekeningen die aan de Griekse en Romeinse Oudheid zijn ontleend. De onderwerpen zijn lofuitingen op de hartstochtelijke passie voor vrouwen, water, natuur, liefde en dood, die duiden op zijn fascinatie met de onder-

wereld. Tot zijn boeiende werken behoren Circe, Miranda - The Tempest en Cleopatra. Tegenwoordig wordt Waterhouse wel een 'moderne prerafaëliet' genoemd. Hij voelde zich thuis in de wereld van mythen en sagen, maar heeft zich ook laten inspireren door poëzie en muziek.

www.groningermuseum.nl

OPDRIFT!

De vmbo-commissie heeft dringend nieuwe leden nodig. We vergaderen en eten éénmaal in de acht weken in Amersfoort. De commissie houdt zich

onder andere bezig met de organisatie van een studiedag voor vmbo-docenten, het nieuwe eindexamen, de kwestie geschiedenis of leergebieden, de canon en de tien tijdvakken, de

samenwerking met Anno en nog veel meer. Kortom, genoeg interessants, dus meld u aan en zet u in voor het geschiedenisonderwijs op het vmbo! Geïnteresseerd? Informatie

en aanmelden bij: Lammert Doedens lidoedens@home.nl, telefoon: 050 - 54 26 559 of Gerard Rozing grozing@planet.nl, telefoon: 0251 - 24 52 67.

LESPAKKET FREE-2CHOOSE

Free2choose is een discussieprogramma over botsende grondrechten en de grenzen van de vrijheid. Het lesmateriaal richt zich op leerlingen van de tweede en derde klas vmbo, havo en vwo. Free2choose sluit aan bij de vakken

geschiedenis, maatschappijleer en Nederlands en is tevens geschikt voor vakoverstijgend onderwijs. Leerlingen ontdekken welke grondrechten zij hebben. De vrijheid van meningsuiting bijvoorbeeld, of het recht op privacy en de vrijheid van godsdienst. Waarom zijn deze

rechten belangrijk? Zijn de rechten onbegrensd? En wat gebeurt er als twee rechten met elkaar botsen? Met behulp van filmclips, discussievormen en bronnenmateriaal worden leerlingen uitgedaagd om over concrete situaties na te denken, een standpunt in te nemen en met klasge-

noten in discussie te gaan. Docenten krijgen een handleiding met lessuggesties en tips om de discussies in goede banen te leiden. Daarnaast is er de website www.free2choose.nl, waar docenten extra informatie kunnen vinden. Inmiddels hebben ruim 460 scholen het lespakket besteld.

OVER OEFENEN MET WERKVORMEN

DE VMBO-STUDIEDAG

Er staan vier mensen op een rij. Een parmantig rechtop staand, met een voet op een stoel en de borst vooruit. Een tweede doet niets anders dan spitten. De derde houdt de hand al bedelend op. Het is zomaar een scène uit een van de workshops die we volgden op de studiedag

van vrijdag 7 november. Deze dag, georganiseerd door het IVLOS, stond in het kader van werkvormen op het vmbo. De hierboven beschreven scène was een 'tableau vivant' van Nederland in de jaren dertig van de vorige eeuw. Drie mensen beelden iets uit, de vierde persoon is de verteller. Een werkvorm waarbij de creativiteit van de leerling voorop staat. Voor de

duidelijkheid: de persoon met een voet op de stoel is Colijn. De tweede persoon werkt aan de werkverschaffing en de derde persoon heeft moeite met rondkomen.

Voor aanvang van de workshops kreeg de groep van ongeveer vijftig mensen college van het Cito. De heldere uitleg maakte dat we onze leerlingen nu nog beter kunnen voorbereiden op het komende examen. Daarna volgden de workshops waarin verschillende werkvormen werden geoefend. Zo was er ook een 'Wie ben ik'-variant over historische personen of gebeurtenissen. Een persoon is bijvoorbeeld Winston Churchill en door middel van goede vragen - er mag

alleen met ja of nee geantwoord worden - moeten de leerlingen hierachter zien te komen.

Terugkijkend op deze werkvormen werd geconcludeerd dat er vooral een beroep werd gedaan op de creativiteit van de leerlingen. Na een prima lunch in de aula van de universiteit kregen we nog een heerlijk toetje voorgeschoteld. Niemand minder dan Maarten van Rossem sprak, op zijn eigen makkelijke, kritische maar ook grappige wijze, ruim anderhalf uur over de twintigste eeuw. Voldaan gingen we naar huis.

Jorrit Bergwerff
Ruth van der Kruijsen
Jac. P. Thijsse College,
Castricum

STUDIEREIS VGN - 27 APRIL T/M 5 MEI 2009

De VGN organiseert in samenwerking met Sophus Travel in de meivakantie van 2009 een negendaagse studiereis naar Lviv en omgeving. De stad ligt in Oost-Galië dat deel uitmaakt van Oekraïne, ongeveer 100 kilometer ten oosten van de Poolse oostgrens. In het verleden werd de stad het Florence van het oosten genoemd.

Lviv (Pools: Lwów; Duits: Lemberg) heeft circa 830.000 inwoners en maakte in de twintigste eeuw onder meer deel uit van achtereenvolgens het keizerrijk Oostenrijk-Hongarije, de republiek Polen, de Sovjet-Unie en ten slotte de republiek Oekraïne. In tegenstelling tot de bevolking kwam de stad ongeschonden uit de Tweede Wereldoorlog. Vertrokken, verdreven of vermoord waren de Duitsers, de Joden, de Polen en de Armeniërs. Zij zijn vervangen door Russen en Oekraïners. De (binnen)stad is een onontdekte parel van ongerepte schoonheid. De UNESCO

heeft de stad in 1998 toegevoegd aan de Wereld Erfgoodlijst. Oost-Galië is bovendien een prachtig gebied dat per bus verkend zal worden.

Reissom

De reissom bedraagt € 1495,- per persoon (bij deelname van 21 personen). Niet-leden betalen een toeslag van € 50,-. De eenpersoonskamer-toeslag is € 176,-. Hierbij zijn alle kosten inbegrepen, met uitzondering van persoonlijke uitgaven, reis- en annuleringskostenverzekering (aanbevolen).

Aanmelding

U kunt zich aanmelden door € 100 per persoon over te maken op gironummer 128701 ten name van penningmeester VGN te Stiens, onder vermelding van uw adresgegevens en 'reis Lemberg'. Inschrijven is mogelijk tot 1 februari 2009, maar het aantal deelnemers is beperkt. Inschrijvingen bij Johan Raven, reis-leider, telefoon 058/2574050 of johanraven@hetnet.nl

Kijk voor het volledige programma op www.vgnkleio.nl

Barend Biesheuvel
Lucebert **Boudewijn Büch**
Bert Haanstra **Harriët Freezer**
Ank van der Moer **Jelle Zijlstra**
Jules de Corte **Karel van het Reve**
Geert van Oorschot **Rinus Michels**
De Zangeres zonder Naam
Sonia Gaskell **Benno Premisela**
Willem Frederik Hermans
Jaap Soetendorp **Leo Horn**
ten Dalen **Piet Vroon**
Theun de Vries
Alexander Pola
Sicco Mansholt
Willem de Kooning
Rien Poortvliet
Marianne Tellegen
Anne Frank
Dries van Dantzig
Annie M.G. Schmidt
Willem Oltmans
Rie Cramer
Hilda Verwey-Jonker
Pim Fortuyn
Leif Sævi
Frans Swarttouw
André Hazes
Jan Schaefer
Henk Casimir
Jan Bastiaans
J.A. Diepenhorst
Hans Jansen
Bob Scholte

Biografisch Woordenboek van Nederland 6
verschijnt op 12 december

Koop tot februari met korting!
Deel 6 van € 41,- voor € 31,-
Of koop alle delen voor € 125,- en bespaar € 85,-
ISBN 978-90-5216-163-1

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Postbus 90755 - 2509 LT Den Haag
(070) 315 64 00
www.inghist.nl

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

NIEUW!

Ga op avontuur in de geschiedenis

Hij is er - de nieuwe Memo onderbouw! Vernieuwd én verbeterd. Ga samen met uw leerlingen op weg naar avontuurlijke lessen, waarin ze zelf ontdekken wat het belang van onze geschiedenis is. Memo biedt - mede door de heldere structuur - alle mogelijkheden om leerlingen actief aan de slag te laten gaan, waardoor u meer tijd krijgt om het vak boeiend te maken.

Vraag via www.opavontuurindegeschiedenis.nl uw gratis beoordelingspakket aan of bel (073) 628 87 66. Dat worden avontuurlijke lessen voor uw leerlingen én voor u!

MALMBERG

MEMO

columbus

ontdek het verleden

Nieuwe
onderbouw-
methode
VO!

epn

columbus laat uw leerlingen met gemak het verleden ontdekken. Door de heldere structuur en spannende weetjes wordt geschiedenis een eitje.

Uw voordelen:

- spannende en boeiende onderwerpen
- veel variatie in werkvormen op alle niveaus: vmbo t/m vwo
- maximale flexibiliteit met het Boek&Web arrangement
- de Studio, online presentatietool voor levendige lessen

Beoordeel columbus leerjaar 1 én 2 nu zelf. Wilt u een beoordelingsexemplaar of sectiepresentatie aanvragen, bel (030) 63 83 330.

Meer weten? Kijk op de nieuwe website www.epn.nl/columbus